

Felsőoktatás-finanszírozási modellek és eszközök az expanzió, a minőség, a széles körű hozzáférhetőség és az esélyegyenlőség szolgálatában

A T- 048983 sz. OTKA projekt záró beszámolója

Háttér

A felsőoktatás finanszírozásában a kormányzat világszerte jelentős szerepet játszik, ugyanakkor a kormányzati támogatások aránya a szektor bevételeiben országonként és időszakonként nagyon sokféle lehet. A kutatás a felsőoktatás-finanszírozási módszerek és a felsőoktatáshoz való hozzáférés lehetőségei közti bonyolult kapcsolattal foglalkozott. Elsősorban azt vizsgáltam, hogyan hat a kormányzati támogatások és a – leginkább a közvetlen haszonélvezők, a hallgatók által biztosított – magánforrások (főleg a tandíjak) egymáshoz viszonyított aránya a hallgatói viselkedésre, és mindez hogyan hat vissza a *felsőoktatási intézményekre*. Közismert és egyben meglehetősen magától értetődő, hogy a felsőoktatásnak – az oktatás többi területéhez hasonlóan – közvetlen és közvetett társadalmi-gazdasági hatásai is vannak. A jelentős egyéni – a szolgáltatás fogyasztójánál, illetve a fogyasztó közvetlen környezetében (háztartásában, családjában) jelentkező – pénzbeli és nem pénzbeli (más megfogalmazás szerint piaci és nem piaci) hozamok mellett a felsőoktatás kétségkívül komoly externális társadalmi hozamokkal (pl. nagyobb gazdasági aktivitás és foglalkoztathatóság, dinamikusabb gazdasági növekedés, nagyobb adóbevételek, jobb egészségi állapot, környezettudatosság, társadalmi felelősségvállalás, demokratikus működés stb.) is együtt jár. A felsőoktatási szolgáltatás sajátos jellegéből következően az ágazatban piackudarcok is megfigyelhetők, melyek léte indokolja, hogy a kormányzat jelentős szerepet vállaljon a szektor szabályozásában és finanszírozásában, továbbá bizonyos mértékig azt is magyarázza, hogy miért működtet az állam felsőoktatási intézményeket. A pozitív és negatív külső gazdasági hatások következtében a felsőoktatás állami támogatása kétségkívül növelheti a *társadalmi hatékonyságot*. Emellett társadalmi méltányossági, igazságossági, esélyegyenlőségi megfontolások is egyértelműen indokoltá teszik a felsőoktatás állami támogatását, a szektor finanszírozásába történő kormányzati beavatkozásokat.

Az oktatásfinanszírozási irodalom felsőoktatással foglalkozó része alapvetően két nagyobb terület köré csoportosul. Az első – bizonyos szempontból inkább technikainak mondható – témakör az *állami támogatások* formáival, kívánatos mértékük meghatározásával, megszervezésükkel, lebonyolításuk célszerű módjával, a különböző *finanszírozási technikákkal* és azok hatásaival foglalkozik. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a támogatások meghatározására, számítására és elosztására vonatkozó különféle módszerek nagyon nagy mértékben befolyásolják az intézményi viselkedést: még látszólag jelentéktelen változásuk is számottevően átalakíthatja az intézmények érdekeltségi viszonyait. Végző soron a finanszírozás esetében a megbízó–ügynök probléma egy sajátos megjelenési formájáról van szó – arról, hogy milyen finanszírozási eszközökkel, milyenfajta támogatásokkal képes a kormányzat a különböző oktatáspolitikai célokat a legjobban szolgálni, illetve hogy milyen főbb trendek azonosíthatók ezen a területen.

A felsőoktatás finanszírozásának másik nagy vizsgálati területe ezzel szemben azzal foglalkozik, hogy milyen, illetve milyen legyen a közösségi (állami) és a magánforrások aránya a felsőoktatás finanszírozásában, milyen tényezők magyarázhatják, hogy országonként és időszakonként jelentősen eltér az állami szerepvállalás mértéke. Ez a témakör a *felsőoktatási költségmegosztás*, amely napjainkban különösen ott és akkor kerül előtérbe, amikor egy túlnyomórészt közösségi finanszírozású költségmegosztási modelltől különféle okokból kiegyensúlyozottabb, a magánforrások bevonására nagyobb mértékben támaszkodó finanszírozási rendszerre kívánnak áttérni. – e terület vizsgálata ma Magyarországon különösen aktuális.

A felsőoktatás finanszírozása az utóbbi néhány évtizedben világszerte mélyreható változásokon ment át. Az 1980-as évekig sok helyütt gyakoriak voltak a címkézett, kötött felhasználású támogatások, amelyek az egyes felhasználási célok közti átcsoportosításokat lehetetlenné (vagy nehezzé) tették, és súlyosan korlátozták az intézményi gazdálkodás szabadságát és racionalitását. Ezek azonban fokozatosan háttérbe szorultak, helyüket mind inkább átadták az általánytámogatásoknak, illetve a szabad felhasználású, osztatlan, egyösszegű támogatásoknak a folyó kiadások finanszírozásában. Ezzel – és az intézményi gazdálkodás autonómiájának növelésével – párhuzamosan a támogatások mértékének meghatározásában az úgynevezett történeti elvre (a „bázisra”) és támogatási alkukra épülő rendszert világszerte fokozatosan felváltja a képletekre épülő objektívabb finanszírozás (melyet a magyar szaknyelvben általában normatív finanszírozásnak hívnak).

Egy további jelentős változás, hogy a (normatív) finanszírozás képleteiben az inputokhoz kötődő mutatók helyett egyre inkább az outputhoz kapcsolódó mutatók kerültek előtérbe, azaz a finanszírozás módjával a hatékonyságot is ösztönözni kívánják. Számos országban bevezették a különböző teljesítménymutatók teljesítésétől függő, a kormányzat (vagy annak a felsőoktatás finanszírozását végző hivatala, ügynöksége) és az oktatási intézmény között kötött finanszírozási szerződésekre épülő úgynevezett *szerződéses alapú* finanszírozást, illetve növelték az intézményeknek juttatott támogatásokon belül az ilyen típusú támogatások arányát. A felsőoktatás-finanszírozásra szánt költségvetési források elosztásának különböző módszerei, közpénzügyi technikái a témakörrel közvetlenül foglalkozó pénzügyi és oktatáspolitikai szakemberek figyelmére tarthatnak számot. Kutatásunk nem erre, hanem arra a talán szélesebb közérdeklődésre számot tartó témára koncentrált, hogy milyen legyen a közösségi és magánforrások aránya a felsőoktatás finanszírozásában. A lakosság jelentős része a saját maga (vagy családtagja) révén közvetlenül is érdekelt a *költségmegosztás* kielégítő, társadalmilag elfogadott, széles körű hozzáférést lehetővé tevő megoldásában. A költségmegosztás kérdésére *önmagában* nem adható értelmes válasz. A felsőoktatási költségmegosztás és ezen belül a tandíjak kérdésköre ugyanis a hallgatótámogatási rendszer főbb elemeinek (a különféle alapon odaítélhető ösztöndíjak, tandíjkezdmények és -mentességek körének és hozzáférhetőségének, valamint a diákhitelek elérhetőségének és az egyes hitelkonstrukciók feltételeinek) egyidejű részletes áttekintése nélkül nem vizsgálható érdemben, nem ítéhető meg reálisan. A magyar felsőoktatás-politika utóbbi éveinek ellentmondásos, jelentős szakmai vitákat és tömegdemonstrációkat kiváltó és gyakran meglepő törekvései is alapvetően a *költségmegosztási rendszer* megváltoztatásán keresztül próbáltak választ találni a felsőoktatási szektor és az állami költségvetés problémáira.

A kutatás: keretek és eredmények

Kutatásomban a nemzetközi szakirodalom és a hazai finanszírozási problémák vizsgálata alapján a jelen körülmények közt kívánatos magyar költségmegosztási rendszer kialakításhoz kívántam elméleti fogódzókat nyújtani. A kutatás a fogalmi keretek tisztázása, a nemzetközi trendeket, a főbb intézményi megoldásokat, valamint azok hatásait részletesen bemutató elméleti és empirikus irodalom összefoglalása után kitért a rendszerváltás óta 2011-ig érvényesülő hazai költségmegosztási modell fő problémáira. A hosszú kutatási folyamat

eredményeit összefoglaló, határozott gondolati ívet követő kötet (Semjén [2013], <http://econ.core.hu/file/download/ktik16/beliv.pdf>) adatokkal alátámasztva és a korábbiakban már publikált elméleti háttérre, szakirodalmi összefoglalóra alapozva meggyőzően érvel a 2010 előtti költségmegosztási modell megváltoztatásának szükségessége mellett. Kísérletet tesz azoknak a főbb követelményeknek a világos megfogalmazására, melyeket egy sikerrel kecsegtető reformnak ki kellene elégítenie, majd pedig tömören megkísérli bemutatni azt is, hogy a többször ismételt nekirugaszkodások ellenére is a (nappali tagozatos képzésben az ingyenes felsősoktatás dominanciájára épülő) hazai költségmegosztási rendszer megváltoztatására tett eddigi kísérletek ezeknek a követelményeknek a fényében miért is voltak rendre problematikusak, elhibáztak és instabilak, eleve bukásra és visszarendeződésre ítélték.

A kutatás a tandíjak keresleti és intézményi hatásaival (röviden a tandíj közgazdaságtanával) kapcsolatos főbb eredményeit egy hosszabb intézeti *műhelytanulmány* (Semjén [2011]) <http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1141.pdf>), illetve egy ennél némileg korlátozottabb terjedelmű *Közgazdasági Szemle cikk* (Semjén [2012]) <http://www.kszemle.hu/tartalom/cikk.php?id=1285>) adta közre először. A költségmegosztás fogalmával, nemzetközi gyakorlatával, fő modelljeivel, ezek előnyeivel és hátrányaival, valamint a rendszerváltás utáni hazai költségmegosztási rendszer problémáival, reformjának szükségességével, és az elmúlt két évtized főbb hazai reformkísérleteivel (beleértve a felsőoktatási költségmegosztás 2011 után elindult jelentős átalakítását is) kapcsolatos kutatási eredményeimről pedig a projekt kertében megjelentetett *önálló könyvemben* (Semjén [2013]) számoltam be. Ez a kötet a teljesség kedvéért szintén taglalja és értékeli a döntően a tandíjak keresleti hatásaival kapcsolatos elméleti közgazdaságtudományi és empirikus ökonometriai irodalmat, hiszen ennek a következtetései adják azt az elméleti alapot, amire építve a tandíjak és a különféle támogatások hatásai, illetve a finanszírozási politikák változásai és az egyes konkrét intézményi megoldások megítélhetőek.

Az eredetileg ugyancsak vizsgálni tervezett (a 2006-2010 közötti kormányzati ciklusban megvalósítandó) hazai költségmegosztási reformot a 2008-as ún. „szociális népszavazás” azonban ellehetetlenítette. Mivel azt semmiképp nem akartam megkockáztatni, hogy a témában magyar nyelven szinte egyedüli kötet már megjelenésekor is elavult legyen, a kutatási eredmények megjelentetésével kénytelen voltam addig várni, amíg a 2010-es kormányváltás után a 2011. évi CCIV. törvény elfogadásával és 2012-es hatályba lépésével az

Orbán-Hoffmann-féle felsőoktatási reform iránya világosan kirajzolódott¹ – ez magyarázza, hogy a kézirat lezárására és a publikáció megjelenésére miért a projekt hivatalos lezárulta után került csak sor. Valójában ez a nagyjából 2MB méretű (176 nyomtatott oldal terjedelmű) könyv tekinthető a kutatási projekt teljes szakmai záró beszámolójának – itt most ennek csak rövidebb tartalmi kivonatát adom meg, a részletesebb eredményeket tartalmazó teljes anyag a korábban megadott linken elérhető.

A kötet első része a döntően amerikai elméleti közgazdaságtani és empirikus ökonometriai tandíjirodalom áttekintése alapján a tandíj felsőoktatási keresletre és hozzáférésre gyakorolt hatását vizsgálja. Az ebben áttekintett elemzések kitérnek arra, hogy a tandíjak keresletre gyakorolt hatásai mennyire függenek a továbbtanulni szándékozók társadalmi-gazdasági és kulturális jellemzőitől, etnikai hovatartozásuktól, illetve hogy a különböző hallgatótámogatási eszközök keresleti hatásai mennyiben térnek el egymástól. Ezek a vizsgálatok különösen fontosak annak megértéséhez, hogy nemcsak a kedvezményekkel csökkentett nettó tandíj az, ami számít a kereslet, illetve a jelentkezések szempontjából, és hogy a hallgatótámogatási rendszer különböző elemei különböző módon befolyásolják a hozzáférést és az esélyegyenlőséget. A szervesen kialakult – tandíjakat mind a magán- mind az állami felsőoktatásban általánosan alkalmazó – amerikai modellel foglalkozó irodalom elemzése mellett röviden áttekintettem a brit tandíjreform előkészítése során született angol közgazdasági, közpolitikai irodalmat is.

A második rész alkotja a könyv tulajdonképpeni gerincét, ugyanis ez az, amelyben általánosabban is tárgyaltam a költségmegosztás fogalmát, lehetőségeit, szükségességét, valamint azt, hogy miért a tandíj a magánforrások bevonására szolgáló legfontosabb eszköz. Ebben a részben vizsgáltam meg, mi jellemzi a végső teherviselők közötti költségáthárítási folyamatokat, a tandíj értelmezési lehetőségeit, és az úgynevezett – mind a hallgatók, mind pedig az intézmények szempontjából tandíjnak tekinthető – valódi tandíjak kívánatos, illetve nemkívánatos hatásait. Részletesen elemeztem a tandíjak finanszírozási szerepének növelése melletti és elleni érveket, a tandíjfizetés halaszthatóságának kérdését: a halasztott költségviselés főbb típusait a klasszikus diákhitelektől a diplomás adón át az utólagos hozzájárulási rendszerekig. Ebben a részben foglalkoztam a diákhitel-adósság

¹ Ma még feltehetően túl korai az idő annak meghatározásához, hogy a Klinghammer-féle felsőoktatás-politika mennyire jelent majd ténylegesen komoly elmozdulást ennek a reformnak az elveitől és irányától, bár már kétségtelenül érzékelhetőek bizonyos erre utaló jelek.

értékpapírosításának segítségével megvalósuló magántőke-bevonás lehetőségével és kockázataival is. A fejezet terjedelmes Függelékében közelebbről is megvizsgáltam néhány fejlett ország (Ausztrália, Egyesült Királyság, Egyesült Államok) halasztott tandíjfizetést lehetővé tevő változatos intézményi megoldásait. A konkrét intézményi megoldások részletes bemutatása, hatásaik vizsgálata, változásaik, fejlődésük elemzése véleményem szerint a kutatás és a Semjén [2013] kötet egyik fontos értéke: a záró beszámolóban azonban ezek ismertetésére több okból sem térhetek ki.²

A könyv harmadik részében, az előző kettőre támaszkodva, arra kerestem a választ, hogy miért volt/van szükség Magyarországon a költségmegosztás átalakítására, illetve hogy egy megfelelő hallgatótámogatási rendszerrel kísért általános tandíjrendszer bevezetése miért lenne célszerű és fontos a magyarországi felsőoktatásban. Azt is megvizsgáltam, hogy a hazai erőforrás-ellátottsági problémák és a nemzetközi tapasztalatok fényében milyen típusú tandíjakra, milyen elvekre épülő hallgatótámogatási mechanizmusokra, illetve milyen, a tandíjak halasztott fizetését lehetővé tevő pénzügyi megoldásokra lenne ma szükség a magyar felsőoktatásban. A könyv negyedik részében röviden áttekintettem (és a korábbiakban tárgyalt elméleti eredmények és nemzetközi tapasztalatok alapján értékeltem) a hazai költségmegosztási rendszer átalakítására tett korábbi és mai kísérleteket, bemutattva azok problémáit, buktatóit, kudarcaik elméleti okait, és a továbblépés lehetőségeit.

A beszámoló szerkezete

Az alábbiakban (kicsit eltérve a könyv a korábbiakban már vázolt szerkezetétől)

(1) először bemutatom röviden a főbb *költségmegosztási modelleket*.

² Akit az ausztrál, az angol vagy az amerikai modell változásai, és e modellek a hazai reformok szempontjából is értékes tanulságokat tartalmazó konkrét sajátosságai érdekelnek, azokat Semjén [2013]-ban megtalálhatja. A vonatkozó rész a 176 oldal terjedelmű kötet mintegy ötödét teszi ki, ezen belül is egy nagy folyamatára és számos apró betűs, jelentős méretű táblázat tartalmazza a lehetőségekhez képest konkrét és pontos információkat. Ezeket tömören bemutatni értelmetlen lenne, mert a tömörítés során az információk és a gondolatmenetek pontossága mindenképp sérülne. Másfelől pedig ezek bemutatása a Záró beszámoló olvasói számára valószínűleg feleslegesen nehezítené a kutatás és a könyv gondolati ívének megértését. A kutatás ugyanis a fogalmi keretek, a nemzetközi trendeket és az intézményi megoldásokat, valamint azok hatásait is részletesen bemutató elméleti és empirikus irodalom összefoglalása után részletesen bemutatja a rendszerváltás óta 2011-ig érvényesülő hazai költségmegosztási modell problémáit. Erre a leírásra és a korábbi elméleti háttérre alapozva érvel egy átfogó, átgondolt költségmegosztási reform szükségessége mellett, világosan megfogalmazza azokat a főbb követelményeket, melyeket egy sikerrel kecsegtető reformnak ki kellene elégítenie, majd pedig bemutatja azt, hogy a többszöri nekirugaszkodás ellenére is az ingyenes felsőoktatás dominanciájára épülő hazai rendszer megváltoztatására tett eddigi kísérletek miért voltak rendre problematikusak és instabilak. E világos gondolatmenetet egy terjedelmes, de mégsem elég pontos és részletes kitérő csak szükségtelenül megakasztaná.

- (2) Kitérek a *tandíjak* az empirikus és elméleti irodalom alapján ismert *keresleti hatásaira*, illetve arra, hogy ezeket a hatásokat mennyiben változtathatják meg a különféle *hallgatótámogatási megoldások*.
- (3) Ugyanakkor azt is bemutatom, hogy a tandíjak léte/hiánya és a felsőoktatási hozzáférés nyitottsága, szélessége közti kapcsolat távolról sem egyértelmű: az ingyenesség fenntartása miatti forrásszűke sok országban a hozzáférés akadályává válhat, miközben pl. a magas, de a kereső életszakaszra halasztható fizetésű tandíjakkal dolgozó országokban a hozzáférés nagyon is széles lehet.
- (4) Bemutatom a negatív keresleti hatások ellenére is a tandíjak alkalmazása mellett szóló közismert érveket, illetve az ellenérvek zömének viszonylagos gyengeségeit.
- (5) Foglalkozom a *tandíjfizetés halaszthatóságának* kulcsfontosságú kérdéskörével és az ennek megoldására kialakult főbb intézményi megoldásokkal és ezek problémáival; bemutatom és összehasonlítóan elemzem a *tandíjfizetés halaszthatóságának három fő alapmodelljét*.
- (6) Kitérek a diákhitel-állomány értékpapírosításában rejlő magántőke-bevonási lehetőségekre és ezek korlátaira, problémáira.
- (7) Bemutatom a magyar felsőoktatás a költségmegosztási modell reformjának szükségességét alátámasztó főbb sajátosságait a rendszerváltás utáni felsőoktatási expanzió időszakában.
- (8) Érvelek a kialakult duális finanszírozási rendszer felszámolása és egy, a magánforrások bevonására jobban támaszkodó, de egyben igazságosabb, méltányosabb tandíj- és támogatási rendszer bevezetésének szükségessége mellett.
- (9) A korábban bemutatott elméleti okfejtések, a releváns nemzetközi tapasztalatok és a hazai problémák jellege alapján megfogalmazom a magyar taníj- és támogatási politikával szemben támasztandó főbb követelményeket.
- (10) E követelmények fényében tömören megvizsgálom a rendszerváltástól napjainkig a hazai felsőoktatási költségmegosztás megreformálására tett különböző kísérleteket, és azok problémáit, a rendre ismétlődő kudarcok a konkrét elképzelésekben, illetve a hazai közgondolkodás bizonyos sajátosságaiban fellelhető okait.

(1) A költségmegosztás fogalma és fő modelljei

A felsőoktatási költségmegosztás fogalma elsősorban Bruce Johnstone munkásságához köthető. (Johnstone [2006]). Ha a költségmegosztás Johnstone által adott legtágabb értelmezését tekintjük, akkor a fogalom alapvetően arra utal, hogy a felsőoktatás összes költsége (az intézmények és magánszemélyek által viselt képzési költségektől egészen a hallgatók lakhatási és étellemezési kiadásaiig) alapvetően *négy végső teherviselő fél* közt oszlik, illetve oszolhat meg (i. m. 113. o.). Ezek a végső teherviselő felek Johnstone szerint a következők:

1. a *kormányzat*, illetve az *adófizetők* (közvetlen vagy közvetett adóztatás útján – ez utóbbiba beleértve a vállalkozások adóztatását éppúgy, mint a költségvetési hiány által indukált inflációt, mivel a végső teher Johnstone szerint mindkét esetben az általános adófizetőre/fogyasztóra hárul);
2. a *szülők* (megtakarításokból, folyó jövedelemből vagy hitelfelvételből);
3. a *hallgatók* (megtakarításokból: ezek szükségképpen igen korlátozottak a tipikus hallgatói életkorban, illetve folyó jövedelemből vagy hitelfelvételből);
4. *jótékonykodó magánszemélyek, adományozók* (alapítványok hozamaiból, illetve közvetlen támogatásokon keresztül).

Bár egyes szerzők két további felet – a *vállalkozásokat*, azaz az *üzleti szektort* és magukat a *felsőoktatási intézményeket* – is gyakran végső teherviselőként jelölnek meg, az ezektől származó költség-hozzájárulások esetében a tényleges teherviselő valójában az előző négy fél valamelyike. A vállalkozásokra kivetett adókat – alapuljanak a hozzáadott értéken vagy a nyereségen – az árbevételből finanszírozandó termelési költségként is tekinthetjük, azaz ezek végső terhe áthárítható a fogyasztóra. Ami magukat a felsőoktatási intézményeket mint a költségmegosztásba bekapcsolódó végső teherviselőket illeti, esetükben a tényleges teherviselők meghatározása ugyan nem egyszerű, de nem is lehetetlen. *Állami felsőoktatási intézmények* esetén az ösztöndíjakat/árengedményeket végső soron az intézmény által kapott állami támogatás és az ezt kiegészítő intézményi bevételek (zömében tandíjbevételek) korlátozzák: azaz egy intézmény csak olyan mértékig nyújthat ilyen hallgatói támogatásokat, amíg bevételei elégségesek lesznek a működési költségek és a támogatások finanszírozására. A *végső teherviselő* tehát ebben az esetben sem lehet más, mint a *költségvetés* vagy a *többi hallgató* és az *ő szülei*. *Magánintézmények* esetén pedig az ilyen támogatások az intézmény

piaci és pénzügyi helyzetétől függően kétféle módon értelmezhetők. Az *elitintézmények* árkedvezményei/hallgatóknak nyújtott támogatásait olyan intézményi kiadásként, *költségként* értelmezhetjük, mely az intézmény kedvező piaci pozíciójának és az odajáró hallgatók magas minőségének fenntartását szolgálja. Az *átlagos* minőségű *magánintézmények* esetében viszont az intézmények által nyújtott támogatások, árkedvezmények a *nettó tandíjbevételeket maximalizáló árdiszkrimináció* egy eseteként foghatóak fel, amelyet a nyilvánosan meghirdetett tandíjakat megfizetni képes potenciális hallgatói réteg erősen korlátozott mérete tesz szükségessé.

Bár elvben mind a négy végső teherviselő szerepe egyaránt fontos lehet a költségmegosztási paradigma szempontjából, a negyedik végső teherviselő (magánjótékonyság) szerepe marginális az első háromhoz képest. Ez elvezet a költségmegosztás szűkebb értelmezéséhez, amely szerint a költségmegosztás valójában annak a folyamatnak a leírására szolgáló kifejezés, amelyben a felsőoktatás korábban döntően a kormányzat, az adófizető által viselt terheinek egyre növekvő részét hárítják át a hallgatókra, illetve a hallgatók családjára (szüleire): valójában tehát a fogalom akár a tandíjak és/vagy egyéb felhasználói díjak eufemisztikus megnevezésének is tekinthető.

A tandíjpolitikának *Marcucci–Johnstone* [2007] nyomán egy fő típusát érdemes megkülönböztetni:

1. *„Ingyenes” felsőoktatás*: nincs tandíj. (Ez a politika ugyanakkor nem zárja ki más, nem túlzottan jelentős mértékű díjak – így különösen beiratkozási díjak, adminisztrációs díjak, illetve diákszervezetek kötelező tagdíjai – kötelező előírását, illetve fizetését.)
2. *Általános, előre fizetendő tandíjra épülő tandíjpolitika*. (Természetesen az általános tandíjfizetési kötelezettséget a diákok egy része számára a központi, illetve az intézmény által adható mentességek és ösztöndíjak részben vagy egészben semlegesíthetik. Amennyiben lehetőség van a tandíjat fedező mértékű diákhitel felvételére, a hallgatók önkéntes választása alapján az előre fizetendő típusú tandíjak is halaszthatóvá válhatnak, azaz a hallgatót terhelő tényleges fizetési kötelezettség kitolható a kereső életszakaszra.)
3. *Duális tandíjpolitika*. (Állam által finanszírozott, tandíjmentes képzés zárt keretszámokkal és általában a tanulmányi teljesítményekre épülő előzetes

szelekcióval, és részben vagy egészen előre fizetendő tandíjából fenntartott képzés az ingyenes helyekről kimaradt többi hallgató számára.)

4. A végzés utánra *halasztott, jövedelemfüggő törlesztésű tandíj* (amelyet általában nem is tandíjnak, hanem például hozzájárulásnak neveznek) az alaphelyzet minden hallgató számára. Az ilyen tandíjakat a jövedelemfüggő törlesztés mellett az is megkülönbözteti a hagyományos, előre fizetendő tandíjak fizetésének sima diákhitellel való „elhalasztásától”, hogy ezek esetében sokszor nincs kamat és kezelési költség, ugyanakkor a kint lévő tandíjadósság értékállóságát az adósság éves inflációs rátával történő indexálásával biztosítják. Az ilyen rendszerekben a tandíj előre vagy az előírtnál gyorsabban történő megfizetését jelentős kedvezményekkel ösztönözhetik

OECD [2012] alapján szintén négy fő költségmegosztási (finanszírozási) modell rajzolódik ki – ez a csoportosítás a hallgatótámogatási rendszereket is figyelembe veszi az egyes típusok (modellek) kialakítása és az országok az egyes modellekbe történő besorolása során. (Mivel ez a csoportosítás az átlagos tandíjak nagyságára épül, a duális tandíj-politikájú országok esetén a besorolás némiképp félrevezető lehet.)

1. modell: *Tandíjmentes* (vagy elhanyagolható tandíjú) *felsőoktatás, bőkezű hallgatótámogatási rendszerrel*. Ebbe a modellbe az OECD-n belül csak az észak-európai országok (Dánia, Finnország, Izland, Norvégia és Svédország) tartoznak. Ezekben az országokban ugyanakkor a felsőoktatási belépési ráta átlagosan 76 százalék, jóval magasabb a 61 százalékos OECD átlagnál. Ez a magas részvétel nemcsak a tandíjak hiányának, de az ezekben az országokban található fejlett hallgatótámogatási rendszernek is köszönhető

2. modell: *Magas tandíj fejlett hallgatótámogatási rendszerrel*. Ebbe az modellbe/országcsoportba tartozik az OECD-n belül Ausztrália, az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Kanada, Hollandia és Új-Zéland. Az átlagos éves tandíj e modell országaiban (Hollandia kivételével) általában a 3000 dolláros szintet is jóval meghaladja, de a hallgatók több, mint 3/4-e részesül állami támogatásban illetve ösztöndíjban. Emellett az ide tartozó országok nagy részében a felsőoktatási kiadásokhoz nyújtott támogatások aránya a kiadásokon belül meghaladja az OECD átlagot. Az átlagos belépési arány az ebbe a modellbe sorolt OECD országokban ugyanolyan magas, mint az első modell esetén, azaz az észak-európai országok kivételével jóval magasabb, mint a legtöbb alacsony tandíjú országban. Az erre a modellre való átállás lehetővé teheti a felsőfokú hozzáférés kiszélesítését még a költségvetési szigor körülményei között is.

3. modell: *Magas tandíj nem különösebben fejlett hallgatótámogatási rendszerrel* (Japán és Dél-Korea). E modell országában az A típusú (legalább felsőoktatási alapidiplomát nyújtó) felsőoktatásban magas, 4500 USD-t meghaladó átlagos tandíjak érvényesülnek, miközben a hallgatótámogatási rendszereke nem olyan bőkezűek és kiterjedtek, mint az 1. és 2. modellek országában. A felsőoktatási részvétel ebben a modellben komoly terheket ró a hallgatókra és családjukra. Ezekben az országokban meglehetősen alacsony a felsőoktatási kiadásokon belül az állami kiadások aránya (ez az államilag támogatott diákhitelekhez történő viszonylag alacsony hozzájárásban is tükröződik). A legutóbbi időben e modell országában lépéseket tettek a hallgatótámogatási rendszer kiszélesítésére és javítására, azaz ez a modell fokozatosan közeledik a 2. modellhez.

4. modell: *Alacsony szintű tandíjak kevésbé fejlett hallgatótámogatási rendszerrel.* Az első csoportba sorolt észak-európai országok, valamint a második csoportban szereplő Hollandia és Egyesült Királyság kivételével ebbe a modellbe sorolható az összes olyan európai OECD tagország (Ausztria, Belgium, Csehország, Franciaország, Írország, Lengyelország, Olaszország, Portugália, Svájc és Spanyolország), melyekre az adatok hozzáférhetőek. Mexikó az egyetlen nem európai OECD ország a csoportban. Az ebbe a modellbe sorolt országokban az átlagos tandíjak 1300 USD alattiak, sőt a modell egyes országában (Csehország, Írország vagy Mexikó) nincsenek is tandíjak. Ugyanakkor a hallgatók állami támogatásban, hitelben illetve ösztöndíjban részesülő hányada relatíve alacsony (40 százalék alatti). A felsőoktatási intézmények erősen támaszkodnak az állami támogatásokra, viszont a részvételi arányok tipikusan elmaradnak az OECD átlagtól. A modellbe tartozó országok körében a részvétel és hozzájárás szélességét a költségvetési támogatások szűkössége jelentősen korlátozza.

(2) A tandíjak és a hallgatói támogatások keresleti hatásai: az amerikai empirikus ökonometriai irodalom

A kutatás és az annak eredményeit összefoglaló kötet (valamint a tandíj közgazdaságtanának elméleti modelljeivel és empirikus ökonometriai módszerekkel becsült keresleti hatásaival részletesen foglalkozó korábbi intézeti műhelytanulmány és Közgazdasági Szemle-cikk: *Semjén* [2011] és [2012]) elsősorban a bőséges és jól dokumentált angolszász (döntően amerikai) irodalom részletesen ismertetett eredményeire támaszkodva bemutatja, hogy a

tandíjak hatása a felsőoktatás iránti keresletre jelentős, és az elméleti várakozásokkal összhangban alapvetően negatív.

A bőszeges amerikai empirikus ökonometriai tandíj-irodalom eredményeinek összefoglalását az idők során többször is megkísérelték. Az „első generációs” összehasonlító áttekintés (*Jackson–Weathersby* [1975]) a kezdeti vizsgálatokra épült. Ez a módszertanilag meglehetősen kezdetleges, és több szempontból is vitatható áttekintés igen széles irodalmi visszhangra lelt. Eredményei érdekes módon az elkövetett módszertani hibák ellenére sem bizonyultak nagyon tévesnek a korábbi vizsgálatok fényében, mivel a szerzők által elkövetett módszertani hibák tulajdonképpen kioltották egymás hatását, mint arra a ”második generációs” áttekintések közül legnagyobb hatású *Leslie–Brinkman* [1987] cikk is rámutatott. Ez utóbbi szakirodalmi áttekintésben már mintegy 30, a témával foglalkozó vizsgálat szerepel – ezekből a szerzők 25 vizsgálat esetében oldották meg kielégítően az összehasonlítóhoz szükséges standardizálást, egységesítést. Az általuk készített ún. metaelemzési mátrix soraiban szereplő összes vizsgált tanulmány a várt irányú keresleti hatást mutatta: az árak emelkedésével *ceteris paribus* a felsőfokú beiratkozás, illetve részvétel csökkent, az árcsökkenés pedig értelemszerűen ellenkező (részvételnövelő) hatású volt.

Az 1982/1983. tanévre vonatkozó változatlan árakon számított 100 dolláros tandíjemelkedés – illetve a felsőfokú részvétel egyéni költségeinek ekkora növekedése – *Leslie* és *Brinkman* eredményei szerint átlagosan 0,7 százalékponttal csökkentette a felsőfokú beiratkozási arányt. Azokban a vizsgálatokban, amelyekben a gazdasági változók (tandíjak, költségek stb.) felsőfokú beiratkozásra gyakorolt hatását más változókkal együtt kísérelték meg számszerűsíteni, a szociológiai változók (például származás/osztályhelyzet, a szülők iskolai végzettsége stb.) rendre jóval erősebb hatásúnak bizonyultak az áraknál. Továbbá, mivel a szerzőpáros által áttekintett keresletre vonatkozó vizsgálatok általában az elsőéves beiratkozásra koncentráltak, ezek könnyen felülbecsülhették az áremelkedés intézményi hallgatói létszámra, illetve a teljes felsőfokú részvételre gyakorolt hatását (ugyanis a felsőbb évesek feltehetően az újonnan beiratkozó hallgatóknál jóval kevésbé érzékenyen reagálnak az árak emelkedésére). Említést érdemel emellett az az eredményük is, miszerint a tandíjak változásának hatásai az áttekintés szerint nem szimmetrikusak: a tandíjak csökkentése nagyobb pozitív hatással lehet a beiratkozási szándékokra, mint amennyire a tandíjemelés elriaszt, visszatart a részvételtől.

Egy évtizeddel *Leslie–Brinkman* [1987] tanulmány megjelenése után Donald E. Heller újra áttekintette a kérdéskör irodalmát, arra helyezve a hangsúlyt, hogy az előző survey-cikk óta eltelt évtized során megjelent újabb empirikus vizsgálatok fényében továbbra is érvényesnek mondhatók-e fő következtetések. *Heller* [1997] emellett az újabb szakirodalom alapján azt is részletesen megvizsgálta, hogy a támogatások különböző fajtáinak figyelembevétele mennyiben árnyalja, illetve változtatja meg a képet. A Heller által ismertetett újabb keresztmetszeti és longitudinális vizsgálatok megerősítették *Leslie* és *Brinkman* fő következtetések helyességét, azaz azt, hogy fordított kapcsolat van a tandíjak nagysága és a felsőfokú továbbtanulási/beiratkozási ráta között. Az újabb vizsgálatok azonban gyakran a *Leslie* és *Brinkman* által közölt értékeknél jóval alacsonyabb mértékű árhatásokat, hallgatói árválasz-koefficienseket (a beiratkozási ráta változása 100 dolláros árváltozás esetén) mutattak ki. Mint azonban arra *Fuller és szerzőtársai* [1982]) már korábban is rámutattak, a tandíjak a *felvett hallgatók tényleges beiratkozási döntéseire* gyakorolt hatására koncentráló vizsgálatok gyakran jelentősen alulbecslik a tandíjak emelkedésének tényleges teljes keresleti hatását a továbbtanulásra: a tényleges árhatás akár a beiratkozási döntések esetében becsült árérzékenységnek akár a duplája is lehet.

Az addigi összefoglalókhöz képest *Heller* [1997] elemzésének egyik fő újdonsága az volt, hogy ez – az 1987 utáni empirikus vizsgálatok egyik fontos sajátosságát hangsúlyozva – a korábbiaknál jóval nagyobb súlyt helyezett a hallgatóknak nyújtott pénzügyi támogatások vizsgálatára, illetve arra a kérdéskörre, hogy a különféle pénzügyi támogatások milyen mértékben képesek semlegesíteni a tandíjak emelkedésének hatásait. A hallgatóknak nyújtott pénzügyi támogatások hatásának elemzése nem egyszerű feladat. A problémák egy része abból fakad, hogy a hallgatók döntéseit a tapasztalatok szerint nemcsak a képzés úgynevezett nettó ára (tandíj mínusz támogatások) befolyásolja. Sokszor a hivatalosan meghirdetett tandíj („árcédulán szereplő” ár) hatása önmagában is jelentős lehet, és a hallgatói válasz egy bizonyos összegű tandíjcsökkenésre, illetve a pénzügyi támogatás ugyanekkora növelésére nem lesz szimmetrikus, sőt, még a támogatás konkrét formájától [például ösztöndíj, támogatott diákhitel, nem támogatott (piaci feltételek mellett nyújtott) hitel, tandíjmentesség vagy tandíjcsökkentés, az intézmény által nyújtott munkalehetőség és a vele járó bér] sem független.³

³ Az „árcédulán szereplő” ár hatása azért is térhet el a támogatások hatásától, mert az érintett hallgatók gyakran nincsenek tisztában az általuk igénybe vehető támogatások összes fajtájával, illetve helytelenül mérhetik fel, alulbecsülhetik esélyeiket egy-egy támogatás elnyerésére. Az is elképzelhető, hogy a hallgatók az egyes

Heller is rámutat, hogy a támogatások hatásaival foglalkozó vizsgálatok eredményei meglehetősen ellentmondásosak. Az alacsony jövedelmű diákok támogatását szolgáló *Basic Educational Opportunity Grants* (BEOG, illetve 1980-tól érvényes nevükön Pell Grants) 1972. évi bevezetését követő *kezdeti empirikus vizsgálatok* (például Hansen [1983]), illetve egyes későbbi vizsgálatok (Kane [1994]) azt találták, hogy *a támogatások pozitív hatása az alacsony jövedelmű diákok felsősokú beiskolázására empirikusan nem igazolható*. A különféle támogatások hatásainak – külön-külön és különféle kombinációkban végzett – keresztmetszeti vagy éppen hosszabb időszakot felölelő idősoros vizsgálata a későbbiekben azonban erősen megkérdőjelezte Hansen [1983] és Kane [1994] említett eredményeinek érvényességét. E kutatások (pl. Jackson [1988], St. John–Noell [1989], St. John [1990], Moore és szerzőtársai [1991], McPherson–Schapiro [1991a], [1991b], St. John–Starkey [1995]) már rendre arra a következtetésre jutottak, hogy empirikusan is igazolható a támogatások pozitív hatása a felsőfokú továbbtanulásra. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a – különféle támogatások hatásait különféle mintákon vizsgáló – kutatások empirikus eredményei közti összhang korántsem volt teljes.

A hallgatói támogatások hatásai a támogatás fajtái szerint is különbözhetnek, és a különböző társadalmi csoportokban tartozó hallgatókra is eltérőek. McPherson–Schapiro [1989] például a mikrocenzus adatai alapján a fehér diákok mintáján kimutatta, hogy míg az alacsony jövedelmű diákok igen érzékenyeknek mutatkoztak a tandíj emelkedésére (100 dolláros tandíjemelkedés esetükben a felsőfokú beiratkozási ráta 0,68 százalékpontos csökkenését vonta maga után), addig a pénzügyi támogatás hasonló csökkenésére az alacsony jövedelmű diákok keresleti válasza nem volt statisztikailag szignifikáns. A közepes és magas jövedelmű csoportban ezzel szemben a támogatások nagyságának változása nem gyakorolt hatást a beiratkozási valószínűségekre. Ugyanakkor a tandíj emelkedése a felső két jövedelmi csoportban e vizsgálat szerint perverz hatású volt, ugyanis a tandíjemelkedés ezekben a csoportokban növelte a továbbtanulási rátát.

St. John [1990] a másodévesek kohorszát négy jövedelmi csoportba osztva vizsgálta a tandíj esetleges csökkenésének, illetve a különböző pénzügyi támogatások (ösztöndíjak, illetve

támogatási fajtákat (például egy támogatott hitelt vagy egy ösztöndíjat) nem pusztán csak a közgazdasági racionalitás alapján, a juttatások úgynevezett támogatási értékét összehasonlítva értékelik, mivel kulturális okokból idegenkedhetnek például a hitel igénybevételeitől.

diákhitel) esetleges növekedésének hatásait, kiszűrve a diákok különböző háttérváltozóinak hatását. A tandíjcsökkentés hatása az alsó három jövedelmi csoportban nagyjából hasonlóan bizonyult: 100 dolláros tandíjcsökkenés a beiratkozási rátát egyaránt 0,3–0,4 százalékponttal emelte. Ugyanakkor a legmagasabb jövedelmű csoport beiratkozási valószínűségére ennél jóval csekélyebb mértékű volt csak a tandíjak hatása. A felvehető diákhitelök összegének emelkedése pedig csak a két középső jövedelmi csoportban volt szignifikáns pozitív hatással a beiratkozási valószínűségekre. Míg ezekben a jövedelmi csoportokban az ösztöndíjak emelésének, illetve csökkentésének a hatása nagyjából szimmetrikus volt a beiratkozási valószínűségekre, addig a legmagasabb jövedelmi csoportban az ösztöndíjmelés beiratkozási valószínűségekre gyakorolt hatása nem volt szignifikáns. A legalacsonyabb jövedelmű csoportban viszont az ösztöndíjmelés hatása több mint kétszer akkorának bizonyult, mint a tandíjcsökkentésé.

Behrman és szerzőtársai [2008] rámutattak, hogy a családi háttér felsőfokú továbbtanulásra gyakorolt hatását vizsgáló korábbi tanulmányok eredményei torzítottak. A torzítás elsősorban abból fakad, hogy a továbbtanulási, intézményválasztási döntések szokásos megközelítése során a középiskolai tanulmányi eredményt és a családi háttérét külön-külön változókként veszik figyelembe, a tanulmányi eredményt mintegy kívülről meghatározottnak véve, ahelyett, hogy úgy tekintenek, mint egy, a családi háttér megfigyelt és meg nem figyelt elemei által meghatározott hosszabb távú oktatási stratégia eredményét. A családi háttér mellett, hogy közvetlenül is hatással van a felsőfokú továbbtanulási döntésekre, a középiskolai tanulmányi eredményeken keresztül közvetve is befolyásolhatja a felsőfokú továbbtanulást. Éppen ezért a tanulmányi eredmények predeterminált (exogén) kezelése torzítja a családi háttér karrierválasztási döntésekre gyakorolt hatásának figyelembevételét.

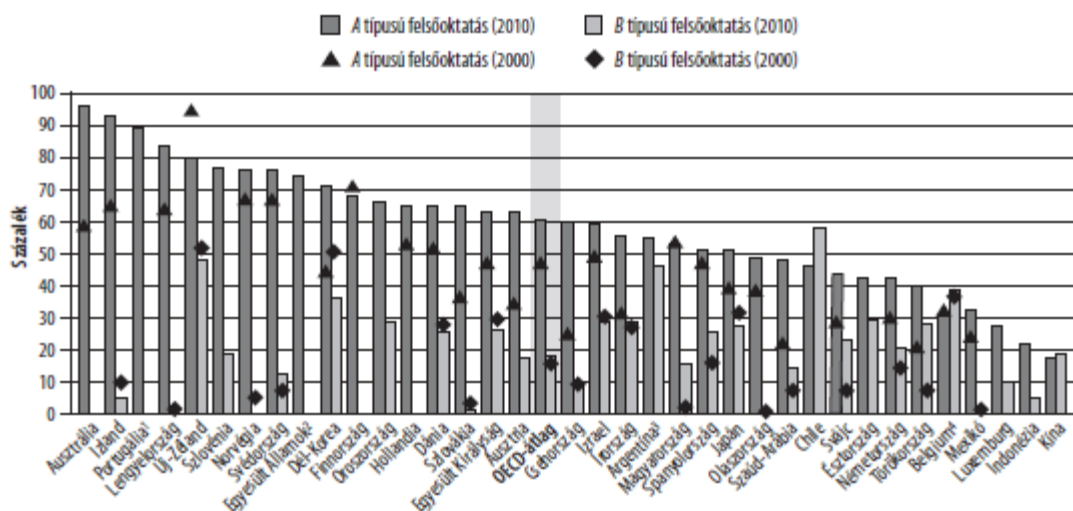
Behrmanék hivatkozott tanulmánya azt is kimutatta, hogy miközben a családi jövedelem közvetlen hatása a középiskola befejezése utáni felsőfokú továbbtanulás valószínűségére önmagában véve már meglehetősen jelentéktelen az Egyesült Államokban, addig a négyéves magánintézményeket választók körében a családi jövedelem igencsak jelentős hatást gyakorol a választott felsőoktatási intézmény minőségére.

(3) Tandíjak és a hozzáférés nyitottsága: nemzetközi tapasztalatok

A *részvételi arányok* általában korcsoport-specifikusak, azaz egy korcsoportra (mondjuk a 18–24 évesekre) mutatják meg azt, hogy az adott korcsoportba tartozók mekkora hányada vesz részt a felsőoktatásban egy adott évben. Ezzel szemben a *belépési arányok* azt mutatják, hogy a *jelenlegi felsőfokú beiskolázási minták alapján* a lakosság milyen hányada fog élete során várhatóan belépni a felsőfokú képzésbe, illetve annak egyes altípusaiba. (Az A típusú programok a felsőoktatási végzettséghez vezető, alapvetően elméleti megalapozású programok, mint például a felsőoktatási alapképzés vagy a mesterképzés; a B típusú felsőfokú programok ezekhez képest általában rövidebbek, inkább szakképzési jellegűek, mint például az úgynevezett felsőfokú szakképzés.) Azaz ezek az arányok a *jelenlegi beiratkozási jellemzők alapján* arra adnak választ, hogy a mai fiatalok mekkora hányada jut majd el a felsőfokú képzésbe, illetve felsőoktatásba életpályája során.

1. ÁBRA

Belépési arányok az A és B típusú felsőoktatási programokba 2000, 2010

¹ Portugália: A belépési arányok felülbecsültek lehetnek, mivel nemcsak az első ízben az adott programtípusba belépőket tartalmazzák, hanem minden olyan hallgatót, aki az adott programtípus első évére belépett.

² Egyesült Államok: 2010-ben az A típusú felsőoktatás belépési rátái a B típusú programokba belépők adatait is tartalmazzák.

³ Argentína: 2010 helyett 2009-re vonatkozó adat.

⁴ Belgium: 2001 helyett 2000-re vonatkozó adat.

Megjegyzés: Az A típusú felsőoktatás 2010-es belépési rátái szerint sorba rendezett országok adatai (csökkenő sorrendben).

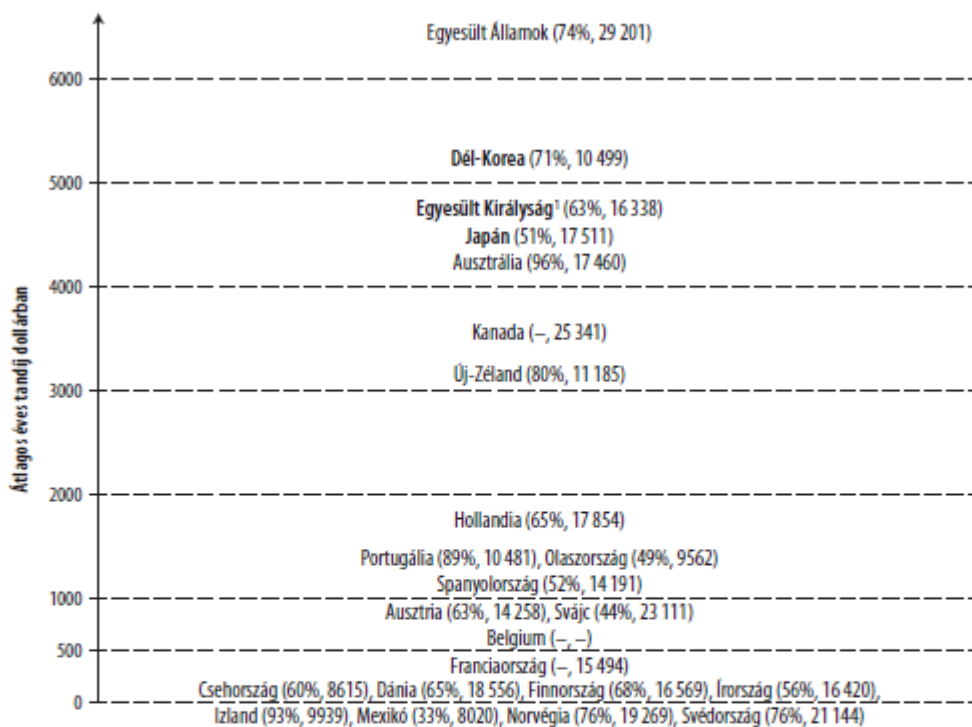
Forrás: OECD [2012] C3.2. ábra.

A tandíjak mértéke és a felsőoktatási hozzáférés nyitottsága, a belépési arányok között nincs közvetlen (pláne nem lineáris) kapcsolat. A 2010-re vonatkozó adatok tanúsága szerint a mintegy 60 százalékos OECD-átlaghoz képest kimondottan magas (70 százalék körüli, vagy

azt is meghaladó) A típusú felsőfokú képzési programokra vonatkozó felsőoktatási belépési arányokat a tandíjaktól alapvetően tartózkodó észak-európai országok (Izland, Norvégia, Svédország és Finnország) mellett érdekes módon a viszonylag magas (az oktatás közvetlen költségeinek jelentős részét fedező) tandíjakat alkalmazó angolszász vagy délkelet-ázsiai országok körében is szép számmal találhatunk. A legmagasabb, 90 százalékot is meghaladó felsőoktatási belépési aránnyal éppen a magas halasztott tandíjakat alkalmazó Ausztrália büszkélkedhet, és a belépési arány Új-Zélandon is a 80 százalékot közelíti, továbbá a tandíjakat ugyancsak általánosan alkalmazó Egyesült Államok és Dél-Korea esetében is magas, 70 százalékot meghaladó.

2. ÁBRA

Az A típusú felsőoktatási programok átlagos éves tandíjai USA dollárban (a 2008/2009-es tanévben vásárlóerő-paritáson) az állami felsőoktatási intézményekben, valamint (az országok neve után zárójelben) az A típusú felsőoktatás nettó belépési arányai (2010) és egy hallgatóra jutó éves kiadásai (2009).

¹Az Egyesült Királyság esetében szigorú értelemben véve nincsenek állami felsőoktatási intézmények. Gyakorlatilag az összes hallgató államilag támogatott (közfinanszírozású) magánintézményekbe jár, az ábra adatai is ezekre vonatkoznak.

Megjegyzés: Az ábrán szereplő tandíjadatok a hivatalosan közzétett tandíjakra vonatkoznak, tehát nem veszik figyelembe azokat az ösztöndíjakat, egyéni kedvezményeket (támogatásokat) és hiteleket, amelyek a hallgatók számára részben vagy egészben semlegesíthetik a tandíjakat. A vastag betűvel szedett országokban a hallgatók több mint kétharmada nem állami felsőoktatási intézményben tanul, amelyekben a tandíjak magasabbak lehetnek az ábrázolt szintnél.

Forrás: OECD [2012] B.5.2. ábra. Az ábra adatainak forrása a B1.1a és a B5.1 táblázat, illetve a C3-as indikátor.

Másfelől viszont (a tandíjkiadások közelítésére gyakran használt) felsőoktatási célú háztartási magánkiadások különösen magas arányát mutató Chilében, Egyesült Királyságban vagy Japánban a tradicionális (elméletorientált) felsőoktatásba történő belépők aránya nem különösebben magas, inkább csak az OECD-átlagnak megfelelő. (Chile esetében e képet persze jelentősen árnyalja a B típusú felsőoktatási programok kiemelkedően magas belépési rátája.) Azt, hogy a tandíjak mértéke és a felsőoktatási hozzáférés, illetve a belépési arányok között nincs erős kapcsolat, a tandíjakra vonatkozó adatok vizsgálata is alátámaszthatja azon országok vonatkozásában, melyekre az adatok rendelkezésre álltak. (2. ábra).

Egyes kimondottan gazdag európai országokban, mint például Németország (melyben meglehetősen alacsony tandíjakat is csak a tartományok kisebb részében alkalmaznak), vagy Belgium, illetve Svájc (melyekben a tandíjak mértéke a közvetlen képzési költségeknek csak kis részét fedezi), az állami támogatások magas aránya ellenére viszonylag alacsony felsőoktatási belépési adatokat tapasztalhatunk. Ennek oka feltehetően jelentős részben az, hogy a költségvetési kiadások szűkössége ezekben az országokban erősen korlátozza a szinte kizárólag a költségvetésből finanszírozott A típusú felsőoktatási férőhelyek bővülését és ezen keresztül a hozzáférést is.

(4) A tandíjak kívánatos és nemkívánatos hatásai: a taníjak alkalmazásával kapcsolatos főbb érvek és ellenérvek

Először a nemzetközi tapasztalatokra támaszkodva röviden áttekintjük a *valódi* (mind az intézmények, mind pedig a hallgatók, illetve családjuk szempontjából tandíjként viselkedő *tandíjak* bevezetésével, mértékével, illetve szerepével kapcsolatos közgazdasági és politikai vitákban leggyakrabban felmerülő megfontolásokat, szempontokat, a tandíjak alkalmazása melletti érveket és az esetleges ellenérveket. Ezek általában a tandíjak vélt vagy valós egyéni, társadalmi és intézményi hatásaira épülnek, azaz különféle szempontokat tükröznek és meglehetősen eltérő súlyúak.

Bár a nemzetközi szakirodalomban (például *Godenir–Delhaxhe–Deutsch* [1999], *Eurydice* [2000], *Halász* [2012], *Johnstone* [2006]) jelentős az egyetértés abban, hogy tandíjak felsőoktatás-finanszírozásban betöltött szerepének növekedése indokolt és hosszabb távon elkerülhetetlen, az európai folyamatok tapasztalatai e tekintetben korántsem egyértelműek: a

politikai inga átlendülése sokszor a magánfinanszírozás szerepének növelésére irányuló korábbi tandíjpolitika teljes megfordulásával jár együtt. Az ír, az osztrák, és egyes német tartományok példája is jól mutatja, hogy Európában a magánfinanszírozás szerepének erősödését követelő állítólagos nemzetközi trend ellenére is milyen gyakori a visszarendeződés tandíj-ügyben. A tandíj-inga mozgására (a fent említett, könyvemben részletesebben elemzett példákon túlmenően is) *Swail - Heller* [2004] számos további példát mutat be.

A tandíjak jogosságát, ésszerűségét elméleti megfontolásokkal alátámasztani kívánó érvelés bizonyos mértékig egy „fejtetőre állított” gondolkodásmódot tükröz: ugyanis ahelyett, hogy a tandíjak a felsőoktatásban történő alkalmazásának szükségességét próbáljuk meg indokolni, legalább ugyanolyan joggal kérdőjelezhetnénk meg azt, hogy miért is kellene éppen a felsőoktatást az államnak ingyenesen (vagy erősen támogatott áron) elérhetővé tennie a hallgatók részére. Az oktatás terén fellépő piackudarcok közül az oktatás externális hozamai a legfontosabbak, azonban a közoktatáson túlnyúló oktatási területeken (mint például szakképzés, felsőoktatás, felnőttképzés) ezek jóval kevésbé jelentősek, mint a közoktatásban, miközben még ott sem elég erősek ahhoz, hogy egyértelműen indokoltá tennék a szolgáltatás kormányzati előállítását és ingyenességét. Ugyanakkor az is tagadhatatlan, hogy a felsőoktatási intézmények jelentős része általában még a világ azon részein is jelentős állami támogatásban részesül, ahol egyébként a képzési költségek számottevő részét fedező tandíjak alkalmazása a felsőoktatásban általánosan elterjedt. A nemzetközi folyamatok tüzetesebb vizsgálata, mint azt korábban már említettem, egyértelműen arra utal, hogy a felsőoktatás ingyenes (vagy névleges áron történő) biztosítása, a közfinanszírozás dominanciája Európában még ma is széles körben elterjedt tradicionális gyakorlat, ami csak lassan – és sok esetben csak átmenetileg – tűnik megváltoztathatónak. Mindez talán indokolhatja, hogy az alábbiakban a tandíjak ésszerűségét keressük (természetesen nem elhallgatva a tandíjak esetleges negatív hatásait sem, de rámutatva az e hatások semlegesítésére ma már rendelkezésre álló széles eszköztárra), ahelyett, hogy a felsőoktatás ingyenességének célszerűségét próbálnánk meg igazolni

A következőkben számba vesszük azokat a tandíjak alkalmazásával kapcsolatos szokásos érveket (vö. pl. *Eurydice* [2000] és *Semjén* [2004]), amelyek alátámasztják a költségmegosztás szükségét. Ezek részben egyéni, illetve társadalmi hatékonysági szempontokra támaszkodnak, részben pedig méltányossági, igazságossági megfontolásokra

vezethetők vissza. Természetesen nem minden érv képviseli a hatékonysági és a méltányossági szempontokat egyforma mértékben. Az egyes érvek a hallgatók, az intézmények és a társadalom szempontjából eltérő fontosságúak lehetnek, és hogy melyik érv milyen szempontra épül elsődlegesen, az érvenként meglehetősen változó.

A tandíjak támogatóinak érvelése alapján abból az empirikus oktatás-gazdaságtani vizsgálatok által vitathatatlanul igazolt tényből indul ki, hogy a piacgazdaságokban a felsőoktatás egyéni szintű (monetáris és nem monetáris) hozamai jelentősek. Az ilyen emberitőke-befektetések – a tanulással eltöltött idő miatt kiesett jövedelmek és az esetleges tandíjak egyéni költségeit számításba véve is – magas szinten megtérülnek. Természetesen emellett az alapvetően csak a tandíj *lehetségességét* bizonyító érv mellett a tandíjak támogatói számos egyéb pozitív hatásra is hivatkoznak a *tandíj melletti érvelés* során.

A tandíjak alkalmazása, a magánfinanszírozás felsőoktatásban betöltött szerepének erősítése mellett szóló főbb érvek a következők.

1. *érv.* A felsőoktatás hatására megnövekedő egyéni életkeresetek lehetőséget teremtenek arra, hogy a hallgatók (a felsőoktatási szolgáltatás fogyasztói) érdemben hozzájáruljanak képzésük költségeihez.
2. *érv.* A felsőoktatással szemben támasztott mennyiségi és minőségi igények növekedése többleterőforrások bevonását teszi szükségessé a szektorban. A felsőoktatási expanzió mellett a nemzetközileg versenyképes minőség biztosítása is költséges.
3. *érv.* Ugyanakkor a többi közösségi finanszírozású szektor versenye, a közfinanszírozás szűkössége és a gyakori költségvetési megszorítások nem igazán teszik lehetővé, illetve reálissá azt, hogy ezeket a többleterőforrásokat a költségvetés teremtsse elő.
4. *érv.* Mivel a felsőoktatás hozamai döntően egyéni szinten jelentkeznek, nem is lenne igazságos tisztán költségvetési pénzekből fedezni a felsőoktatás megfelelő minőségét és nemzetközi versenyképességét biztosító forrásokat.
5. *érv.* Ha az intézmények bevételei jelentős részben az általuk oktatott hallgatók létszámától (és részben természetesen a hallgatók képzési irány szerinti összetételétől) függenek, akkor a létszámfüggő bevételeket (például tandíjakat) hozó hallgatókért folyó intézményközi verseny hatására a felsőoktatás minősége javul. Ez a verseny hatásosabb lehet minden központi minőségbiztosítási eszköznél.
6. *érv.* Ha nincs tandíj, közismerten felerősödik a fogyasztási elem a felsőoktatásban: megnő a beiratkozástól a diploma megszerzéséig eltöltött átlagos idő, azaz lelassul a rendszeren való

áthaladás. A megfelelően megválasztott mértékű tandíj ösztönzi a hallgatókat felsőfokú tanulmányaik ésszerű(bb) megválasztására és időben történő, eredményes befejezésére.

7. *érv.* A megfelelően megválasztott nagyságú és kellőképpen differenciált tandíj elősegítheti a hatékonyabb felsőoktatási erőforrás-allokációt, valamint a munkaerőpiac (megfelelő bérekkel is alátámasztott) igényeihez alkalmazkodó kibocsátási szerkezet kialakulását.

A tandíj *ellenzőinek* szokásos érvei ugyan kevésbé számosak, de ettől még elvben ezek is nem kevésbé nyomósak lehetnek.

8. *érv.* A felsőoktatásban zajló emberitőke-befektetések hozamaiból a társadalom egésze részesül, a felsőoktatás pozitív externális hatásai jelentősek, és elégséges indokot adnak arra, hogy a költségeket elsősorban ne a hallgatókra, hanem az adófizetőkre terheljük.

9. *érv.* A tandíjak léte a hátrányosabb helyzetű (alacsonyabb jövedelmű és gyengébb iskolázottságú csoportokból származó) fiatalokat még a diákhitelk hozzáférhetősége esetén is visszatart(hat)ja a felsőfokú oktatásban való részvételtől, ezért gátolja a kívánatos társadalmi mobilitást, és esélyegyenlőtlenséget teremt.

10. *érv.* A tandíj hallgatói teljesítményekre gyakorolt ösztönző hatására építő 6. *érvvel* szemben a valóságban a hallgatók tanulmányi teljesítményei (ezen keresztül áthaladásuk sebessége és felsőfokú tanulmányaik sikeres befejezése) elsősorban a hallgatók társadalmi-gazdasági háttérétől függenek, nem pedig a tandíj lététől vagy hiányától.

A fenti érvek a kutatás során elvégzett tüzetesebb vizsgálata azt mutatta, hogy bár mind a *pro*, mind pedig a *kontra* érvekben sok igazság van, a tandíjak melletti érvek nemcsak számosabbak, de általában jóval megalapozottabbak is a tandíjak elleni érvek zöménél. A tandíjak ellen felhozott érvek közül a második (számozásunk szerint 9.) *érv* azonban kétségkívül megalapozott: mint arra az amerikai tandíj-irodalom elemzése kapcsán a korábbiakban már rámutattam, ennek az érveknek az igazságtartalma nem spekuláción alapszik, hanem empirikusan is tesztelt és egyértelműen igazolható. Egyes társadalmi csoportok (így például különösen a hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek, illetve a szegényebb családok gyermekei) számára a tandíjak jelentős visszatartó erejűek, elrettentő hatásúak lehetnek, és ezt a hatást a diákhitelkhez való hozzáférés biztosítása egyáltalán nem semlegesíti automatikusan, mint ahogy arra Dearden és szerzőtársai [2011] a brit reformok kapcsán is rámutatott. Azaz az esélyegyenlőség (méltányosságot és igazságosságot ötvöző) szempontjából a tandíjak abban az esetben is problematikusak lehetnek, ha egyébként a társadalmi hatékonyságot pozitívan érintik. A nemzetközi (így különösen a brit, az ausztrál és

az amerikai) példák azonban azt mutatják, hogy a tandíjak *esélyegyenlőségre gyakorolt negatív hatásai* megfelelő hallgatói támogatási rendszerrel (ezen belül a tandíjak az életpálya kereső szakaszára történő halasztását lehetővé tevő korszerű diákhitel-rendszerrel) azonban *jelentősen csökkenthetők*.

(5) A tandíjfizetés halaszthatóságának kérdése és a halasztott tandíjak főbb típusai

A tandíjak megfizetésének halaszthatósága kulcsfontosságú a hozzáférés nyitottsága szempontjából. Ha ugyanis a tandíjakat a képzési időszak során előre kell fizetni, a hallgatók (illetve szüleik) anyagi háttere, pillanatnyi fizetőképessége nagymértékben meghatározhatja azt, hogy ki tanulhat felsőfokon. Ez nyilvánvalóan komoly méltányossági, igazságossági problémákat vet fel, és társadalmi hatékonyság szempontjából sem előnyös, hiszen számos kiemelkedő tehetség maradhat kiaknázatlan a hozzáférés anyagi korlátai miatt. A tandíjfizetés elhalasztásának a lehetősége az életpálya kereső szakaszára elvben lehetővé teszi azt, hogy a szülők anyagi helyzete és fizetési hajlandósága ne korlátozza a részvételt. A gyakorlatban azonban a halaszthatóság különféle intézményes formáinak hatása az eltérő családi háttérű hallgatókra nagyon különböző lehet, nagyban befolyásolva azt, hogy a halasztás lehetősége mennyire hatásos esélyegyenlőségi szempontból, mennyire javítja ténylegesen is a mobilitási esélyeket.

1. TÁBLÁZAT

A képzési költségek a költségmegosztási modell értelmében a hallgatót terhelő részének
halaszthatósága: a három alapmodell összehasonlítása

	Hagyományos törlesztésű (jelzáloghitel-típusú) hallgatói kölcson	Jövedelemfüggő törlesztésű hallgatói kölcson	Diplomásadó
Visszafizetési kötelezettség kezdete	<i>Munkába állás</i> (diploma megszerzése) a képzési időszak normál hossza alapján <i>feltételezett időpontja</i>	<i>Munkába állás</i> (diploma megszerzése) <i>tényleges időpontja</i> vagy a törlesztési küszöböt meghaladó <i>kereset elérésének időpontja</i> közül a későbbi	<i>Munkába állás</i> (diploma megszerzése) <i>tényleges időpontja</i>
Szerződés szerinti kamatláb	<i>Állandó</i> vagy valamilyen <i>viszonyítási alap</i> (például alapkamat) aktuális mértékétől <i>függő, változó kamatláb</i> (a még vissza nem fizetett tőketartozás százalékában)	A szerződésben rögzített <i>elméleti</i> (elvárt) <i>kamatláb</i>	Csak <i>utólag</i> , a ténylegesen befizetett kumulált többletadó (<i>surtax</i>) és a képzési költségek nagysága és átlagosan beszedni kívánt aránya alapján <i>kalkulálható</i> , végeredményében <i>egyénenként eltérő kamatláb</i>
A jövedelem törlesztésre/befizetésre fordítandó hányada	A jövedelem, a törlesztési profil és a kamatláb ismeretében <i>kiszámítható</i> , eleve nem korlátozott, <i>változó</i> százalékos <i>kulcs szerinti hányad</i>	<i>Rögzített állandó</i> vagy (egy alsó és felső határ közt) meghatározott szabályok közt <i>változó</i> , <i>progresszív</i> százalékos <i>kulcs szerinti hányad</i>	A <i>többletadó</i> (lineáris, esetleg progresszív) <i>kulcs szerinti hányad</i>
Havonta befizetendő összeg nagysága	A kamatlábtól és a törlesztési profiltól függő, a szerződésben <i>előre meghatározott összeg</i>	A törlesztés alapjául szolgáló jövedelemtől és annak a szabályozás értelmében törlesztésre fordítandó százalékától függő, <i>változó nagyságú összeg</i>	A jövedelem nagysága és a többletadó kulcsa által automatikusan meghatározott <i>változó nagyságú összeg</i>
Visszafizetési időszak hossza	Az adott szerződéses kamatláb és törlesztőösszeg mellett a mindenkori kamatfizetést és a tőketartozás <i>teljes visszafizetését biztosító időtartam</i> (amennyiben az adós nem hal meg a tőketartozás teljes kiegyenlítése előtt)	Elvben a teljes <i>visszatérüléshez szükséges változó</i> (de a nyugdíjkorhatárig vagy a rögzített maximális törlesztési időtartamig a visszatérülést nem biztosító esetekben ezek által felülről korlátozott) <i>időtartam</i>	Általában a diplomaszerezéstől a <i>munkaképes kor végéig hátralévő</i> idő vagy egy <i>előre rögzített, fix hosszúságú</i> időszak (azaz a költségek az adón keresztül behajtani szándékozott részének visszafizetése után sincs automatikus mentesülés a többletadó-kötelezettség alól)
Törlesztési profil	A szerződésben rögzített szabályok által meghatározott [például állandó havi részletekre, idővel emelkedő részletekre vagy valamely más, a tartozás és a szerződéses kamatok rögzített idő alatti visszafizetését biztosító részletekre épülő <i>előre rögzített</i> törlesztési profil (<i>repayment mode</i>)]	A havi törlesztés nagysága által <i>automatikusan meghatározódó</i> , <i>előre nem rögzített</i>	A jövedelem és az adókulcs által automatikusan <i>meghatározódó</i> , <i>előre nem rögzített</i>
Törlesztés alapjául szolgáló jövedelem meghatározása	<i>Nem értelmezhető</i> (mivel a törlesztés nem függ a jövedelemtől)	<i>Előző évi adóköteles</i> jövedelem (esetenként korrigálva), vagy <i>becsült folyó évi bruttó</i> jövedelem	<i>Előző évi adóköteles</i> jövedelem
Jövedelemtől függő elemek	<i>Nincsenek</i>	A <i>törlesztés</i> nagysága és a <i>visszafizetési időszak</i> hossza	A <i>többletadó</i> aktuális összege
Garanciavállalás	Elhalálozás vagy objektív okból bekövetkező törlesztésképtelenség esetén a <i>fennmaradt tőketartozásra</i>	A várt elméleti kamatláb alapján fizetendő teljes <i>visszatérülést biztosító</i> összeg és <i>ténylegesen befizetett</i> összeg <i>különbségére</i> , ha a visszatérülés a törlesztési szabályok alapján a maximális törlesztési idő végéig nem volt teljes	A képzési költségek az adón keresztül <i>beszedni kívánt</i> része és a teljes <i>többletadó</i> folyam <i>jelenértéke</i> közti <i>különbség</i> esetén a <i>fennmaradó összegre</i>

A tandíjfizetés halaszthatóságát lehetővé tevő különféle megoldások – így elsősorban a hagyományos, előre meghatározott törlesztésű diákhitelek, a jövedelemfüggő törlesztésű diákhitelek (illetve a gyakran egyszerűen ezek egyik altípusának tekintett ún. utólagos költség-hozzájárulási rendszerek⁴), továbbá a legtöbbször csak a politikai vitákban lehetőségként előkerülő a diplomásadó – osztályozása, összehasonlítása koránt sem magától értetődő (lásd az *1. táblázatot*). Johnstone nyomát legalább azt a három modellt el kell különítenünk, melyeket az 1. táblázat próbál meg összehasonlítani. Ugyanakkor egy részletesebb, finomabb osztályozás alkalmazása mellett is erős érvek szólnak.

Míg a felsőoktatás ingyenes biztosítása esetén a közvetlen támogatások dominálnak, addig a tandíjfizetés halaszthatóságát lehetővé tevő különféle modellek (lásd *1. táblázat*) általában jelentős mértékű *közvetett állami támogatásokkal* járnak együtt. Ilyen közvetett támogatások a kamattámogatások, a garanciavállalások, a bizonyos idő után vissza nem fizetett tartozások elengedése, stb.. Mindez jól mutatja a rendszer-design fontosságát: elméletben ugyanis akár még az is elképzelhető, hogy egy utólagos (az életpálya kereső szakaszára halasztott) fizetést lehetővé tevő rendszer közvetett támogatásai, működési költségei és a bebukó (nem teljesítő) hitelek aránya olyan magas legyen, hogy végül a beváltásra kerülő állami garanciák miatt az államháztartás számára ennek költségei magasabbak legyenek, mint amennyibe a felsőoktatási részvétel ingyenességet lehetővé tevő közvetlen hallgatói támogatások kerültek volna. Éppen ezért nagyon körültekintően kell eljárni a különféle közvetlen támogatások és hitelek aktuális keverékének, illetve a hallgatótámogatási és diákhitelrendszer paramétereinek a megtervezésekor. Nem érdemes ugyanis a képzési költségek magas arányát kitevő utólagos költség-hozzájárulásokat (halasztott tandíjakat) bevezetni, vállalva az ilyen intézkedésekkel óhatatlanul együtt járó tiltakozásokat és politikai konfliktusokat, ha végül a *halasztott tandíjfizetés várható támogatási vonzata* miatt az új rendszerre való áttérésebből fakadó nettó költségvetési megtakarítás csak jelentéktelen lesz.

⁴ Számos más elemzéshez hasonlóan Johnstone [2006] egyszerűen a *jövedelemfüggő törlesztésű hallgatói kölcsön* egyik változatának tekinti az olyan *utólagos költség-hozzájárulási rendszereket*, amelyekben a hallgatói hozzájárulás (azaz közgazdasági értelemben a tandíj) utólagos, halasztott, jövedelemfüggő törlesztésű fizetése a támogatott felsőoktatásba bekerülő hallgatók számára *elve* automatikusan (külön hitelkérelem és elbírálás nélkül, alapesetként) biztosított. Az 1. táblázatban az egyszerűség kedvéért én is ezt a megoldást választottam. A számos tagadhatatlan lényegi azonosság ellenére is azonban az utólagos költség-hozzájárulási modellek viselkedési hatásai bizonyos fontos pontokon számottevően eltérhetnek az egyszerű jövedelemfüggő törlesztésű diákhitelektől. Egy önként felvehető jövedelemfüggő törlesztésű diákhitel és egy *elve* utólagosnak feltételezett tandíj-fizetés a felsőoktatási keresletre gyakorolt hatása ugyanis a két rendszer minden technikai hasonlósága (jövedelemfüggő törlesztések) ellenére sem lehet *elve* azonos. Emiatt könyvemben amellet érvelek, hogy érdemes lenne az utólagos költség-hozzájárulási rendszert külön esetként, önállóan vizsgálni. Az ausztrál és a brit modell részletes bemutatása során erre kísérletet is teszek – ezeket azonban itt a záró beszámolóban a tömörség kedvéért nem ismerttetem.

Az a tény, hogy a jövedelemfüggő törlesztésű diákhitel-rendszerek (illetve az ezekre emlékeztető visszafizetési módok) az utóbbi öt-hat évben az Egyesült Államok mind nagyobb fontosságra szert tevő szövetségi diákhitelprogramjaiban is megjelentek és népszerűvé váltak, egyértelműen arra utal, hogy a mai felsőoktatási költségzintek mellett a hagyományos jelzáloghitel-típusú hitelek, illetve törlesztési módok a hallgatók széles tömegei számára nem kínálnak már reálisan vállalható finanszírozási lehetőséget

Johnstone–Marcucci [2009] rámutat arra, hogy a hagyományos, rögzített törlesztési ütemezésű (jelzáloghitel-típusúnak is hívott „klasszikus”) hallgatói kölcsönök és a jövedelemfüggő törlesztésű hallgatói hitelek előnyei kombinálhatók egymással (i. m. 13. o.). Az általuk *rögzített ütemezésű–jövedelemfüggő törlesztésű hibridnek* nevezett hiteltípus arra épül, hogy a hitelfelvevők mindaddig az előre rögzített törlesztési ütemezés szerint törlesztenek, amíg havi vagy éves törlesztésük nem haladja meg havi vagy éves jövedelmük egy előre meghatározott százalékát. Ha azonban a rögzített ütemezés szerinti törlesztés meghaladná a jövedelem előre meghatározott hányadát, a kölcsön átmenetileg egy sajátos jövedelemfüggő törlesztésű hitellé alakul át. A százalékos plafon feletti esedékes törlesztés megfizetését ilyenkor egy olyan későbbi időszakra halasztják, amelyben a hitelfelvevő jövedelme már elég magas lesz ahhoz, hogy ez, valamint az eleve esedékes törlesztés együttesen beleférjen a jövedelem maximálisan törlesztésre fordítható százalékába.

Egy ilyen konstrukció esetén a legtöbb hitelfelvevő az eredeti rögzített ütemezés szerint törleszt, miközben azok az adósok, akik átmenetileg munkanélkülivé és így alacsony jövedelművé válnak, jövedelemfüggő módon törleszhetnek a jövedelemkiesés ideje alatt. Az ilyen adósok hiteleinek visszafizetése ugyan automatikusan kitolódik (tulajdonképpen egy refinanszírozáshoz hasonlóan), de nem kapnak szubvenciót. Néhány adós azonban, akinél relatíve hosszú munkanélküliségi időszakok vagy tartósan alacsony keresetek relatíve magas kiinduló adósságokkal kombinálódnak, soha nem lesz képes visszatérni a rögzített törlesztési ütemezéshez, és folyamatosan jövedelemfüggő módon törleszt majd, és ily módon végül képtelen lesz a törlesztési idő alatt visszafizetni felvett hitelét és annak terheit; egy idő után pedig fennmaradó tartozását elengedik, ahhoz hasonlóan, mintha eleve jövedelemfüggő törlesztésű hitele lett volna. Ilyen hibrid kölcsönöket alkalmaznak például Kanadában és Hollandiában, illetve bizonyos körben még az Egyesült Államokban is (úgynevezett puha jövedelemfüggő törlesztésű kölcsönök). Ezek előnye, hogy a visszafizetési időszak nagy

részében a legtöbben az adminisztratív szempontból egyszerűbb fix törlesztési ütemezés (ami esetében nincs szükség a jövedelem igazolására) szerint fizetik adósságukat, és – amennyiben a kormányzat a hitelnyújtó – a jövedelem kifizetője (egy adóelőleghez hasonlóan) eleve levonhatja, visszatarthatja és átutalhatja a hitelnyújtónak járó pénzt. Ugyanakkor a nehéz anyagi helyzetbe kerülő adósok számára ez a megoldás biztosítékot szolgáltat arra, hogy a visszafizetendő törlesztés sose legyen számukra reménytelenül megterhelő.

Számos tényező részletes vizsgálata, tisztázása szükséges a felsőoktatási költségek halasztott viselését lehetővé tevő diákhitel- és utólagos hozzájárulási rendszerek, illetve tágabban a hallgatótámogatási rendszerek kielégítő leírásához és összehasonlításához. *Johnstone* [2006] nyomán (89–94. o.) az értékeléshez az ilyen rendszerek hét fontos jellemzőjét kell alaposan szemügyre vennünk.

1. *Jogosultság.* Kik jogosultak a halasztott fizetési lehetőség igénybevételére? Vannak-e különbségek a felsőoktatás különböző szektoraiban (például állami, magán-) tanuló, illetve a teljes idős nappali képzésben és az egyéb képzési formákban tanuló hallgatók közt a jogosultság szempontjából? Mi a szerepe a rászorultság és az érdem figyelembevételének a támogatások odaítélése során?

2. *A tőke forrása.* Honnan származik a költségek halasztott fizetését lehetővé tevő rendszer finanszírozásához szükséges tőke? Mi a szerepe az intézményi és egyéni magánmegtakarítóknak, illetve a kormányzatnak a tőke biztosításában?⁵ Milyen pénzügyi intézmények és eszközök (például hitelnyújtás vagy kötvénykibocsátás) játszanak szerepet a magánmegtakarítók forrásainak a rendszerbe történő becsatornázásában? Az esetleges kormányzati források a lakosságra kivetett közvetlen adókból vagy az üzleti szektorra terhelt – a lakosságot mint fogyasztókat csak közvetetten terhelő – adókból származnak? Milyen szerepe van az államadósság növekedésének, illetve a bankóprésnek és az abból fakadó inflációnak a tőke biztosítása során?

3. *Hitelnyújtó, -folyósító.* A rendszer működtetéséhez szükséges tőkét ugyanaz az intézmény biztosítja-e, mint amelyik folyósítja, vagy ezek különböznek? Mi a kormányzati ügynökségek, kvázikormányzati (a közösségi szektorba tartozó) vállalatok, illetve a finanszírozást lehetővé tevő magánbankok és a felsőoktatási intézmények szerepe a hitelnyújtásban és -folyósításban?

⁵ Ezeket a kérdéseket, valamint a hallgatói hitelek úgynevezett értékpapírosításán keresztüli magántőke-bevonás lehetőségét és annak esetleges veszélyeit a fejezet következő felében részletesebben is megvizsgáljuk.

4. *Végső kockázat viselője.* A folyósító vagy a kormányzat viseli a hitel bebukása esetén a végső kockázatot?

5. *Kölcsönösszeg és korlátok.* Az évente, illetve összesen igénybe vehető diákhitel mértéke fedezi-e az – elvárható minimális szülői támogatással és a hallgatói munkavégzésből származó várható jövedelemmel csökkentett – felsőoktatási költségeket?

6. *Támogatás mértéke és formája.* Mekkora támogatás van a költségek hallgatóra terhelte részének halasztott fizetését lehetővé tevő rendszerbe építve? A hitel teljes költségének⁶ mekkora hányadát kell a hitelfelvevőnek a kamatokon keresztül viselnie, illetve mennyit háríthat át a hitel teljes költségéből kamattámogatásokon és behajtható garanciavállalásokon keresztül a kormányzatra?

7. *A visszafizetési (törlesztési) időszak hossza és a visszafizetési profil.* Milyen hosszú legyen, mikor kezdődjön, és mikor végződjön a hitel törlesztésére és visszafizetésére rendelkezésre álló idő? (Ezt a hagyományos, jelzálog típusú hitelek esetében a hitelszerződés egyértelműen rögzíti; jövedelemfüggő törlesztésű hitelek esetében pedig implicite származtatható a várható jövedelmek és a visszafizetési jövedelemküszöb és a törlesztési skála ismeretében.) Mindez alapvetően meghatározza, hogy a halasztott fizetés lehetővé tételéből származó teljes költség mekkora hányada hárul majd a költségvetésre, illetve az adófizetőkre. A visszafizetési profil a jelzálog típusú hagyományos hitelek esetében a törlesztések nagyságának időbeli ütemezésétől függ (egyenlő részletek vagy a későbbi időszakokban emelkedő részletek), jövedelemfüggő törlesztésű hitelek esetében pedig a törlesztési jövedelemküszöb és a kamatskála alapján származtatható.

Johnstone [2006] érezhetően nem osztja azok álláspontját (például *Chapman–Ryan* [2002], *Barr* [2001]), akik szerint a jövedelemfüggő törlesztésű kölcsönök (illetve az ugyancsak ilyen törlesztésű utólagos hozzájárulási rendszerek) elméletileg eleve kedvezőbbek lennének a hagyományos, jelzáloghitel-típusú hallgatói kölcsönöknél. *Johnstone* [2006] rámutat arra, hogy voltak esetek, amikor a hallgatók önként választhattak a hagyományos típusú és a jövedelemfüggő törlesztésű kölcsön⁷ között, és ilyenkor általában nem az utóbbit választották (i.m. 154–157 o.). Ugyanakkor az, hogy az Egyesült Államokban az újabban előtérbe került szövetségi diákhitel-programok keretében a jövedelemhez és fizetőképességhez igazodó

⁶ A teljes költség összetevői a hitel forrásául szolgáló pénz elvárt reálhozamát biztosító, a folyósítót terhelő költség, a törlesztésképtelenné váló adósok bebukott (és leírt) hiteltartozásának költsége, a törlesztési időszak végéig vissza nem fizetett adósság, valamint a hitel adminisztrációjának, folyósításának és a törlesztések beszedésének a költsége.

⁷ Például a Yale Egyetemen az 1970-es évek első felében működő opcionális halasztott tandíjfizetési rendszer vagy a későbbi amerikai diákhitelrendszer választható úgynevezett jövedelemfüggő visszafizetési módja.

visszafizetési lehetőségek egész sorát alakították ki (lásd erről bővebben a jelen kutatás eredményeit összefoglaló *Semjén* [2013] kötet II. részében a 2. Függelék) mégiscsak arra utal, hogy a hallgatók jelentős része kedvezőnek tarja és igényli ezeket az opciókat. Feltételezhető, hogy ha valóban nem lenne jelentős lakossági igény ezekre a visszafizetési periódus elnyújtását és a mindenkori törlesztések mértékének az adós pillanatnyi lehetőségeihez való igazítását lehetővé tevő, de összességében épp ezért az adós számára magasabb kumulált adósságszolgálatot hordozó konstrukciókra, nem jött volna létre az ilyen megoldások ilyen széles arzenálja.

A jövedelemfüggő törlesztésű hitel viszont még a piaci kamatszintnél alacsonyabb kamatláb mellett is azzal járhat, hogy míg a magas jövedelműek már néhány év alatt kamatostól visszafizethetik adósságukat (és rövid törlesztési idejük miatt az eredetileg felvett összegnél nem is kell sokkal többet visszafizetniük), addig a közepes vagy alacsony keresetűek ugyanekkor kamatláb mellett a jóval hosszabb törlesztési periódus és a kamatos kamatszámítás tulajdonságai miatt végül is az általuk felvett hitelösszeg többszörösét fizethetik majd meg.⁸ A valóban alacsony jövedelműek esetében a kamatok nagy részét vagy akár egészét a kincstárnak kell majd utólag magára vállalnia. Bár kétségkívül igaz, hogy egy ilyen rendszerben anyagi okokból senkinek sem kell lemondania a továbbtanulásról, ezt a különböző jövedelemszintek esetén nagyon eltérő teljes visszafizetési kötelezettséget tartalmazó, a középrétegeket aránytalanul terhelő megoldást mégis sokan méltánytalannak, igazságtalannak tartják.

Bár a kormányzati propaganda politikai színezettől és országtól teljesen függetlenül a költségmegosztási modell ilyen rendszerekre épülő átalakítását rendre a tandíj alternatívájaként állítja be,⁹ így próbálva meg a költségek jelentős részének az igénybe vevőkre, a haszonélvezőkre történő átterhelését elfogadtatni a lakossággal, a szavazókkal, valójában ez nem a tandíj alternatívája, helyettesítője, hanem csak egy, a tandíj halasztott fizetését lehetővé tevő hasznos megoldás (vö. *Johnstone* [2006] 95. o., illetve 156 o.).

⁸ A 2012-ben életbe lépett új angol modell kapcsán például *Shepherd* [2010] és *Grant Thornton* [2011] is hipotetikus számpéldákkal vizsgálja a különböző várható életjövödelmü, de egyaránt felsőfokú végzettséget követelő szakmák diplomásait terhelő kumulált törlesztések méltányosságát. (Bővebben lásd a *Semjén* [2013] kötet A kumulált kamatterhek és a teljes törlesztések horizontális méltányossága – hipotetikus angliai példák című keretes írását a 85. oldalon.)

⁹ Elég ezzel kapcsolatban utalni a 2006-os munkáspárti angol reform 2002–2004 közötti társadalmi, majd parlamenti vitája során a kormányzati kampányban használt *there is no up-front fee* szlogenre vagy Orbán Viktor elhíresült kijelentésére, miszerint ő „a tandíj ellensége” (*Orbán* [2012]), és az is marad (lásd még: http://eduline.hu/erettsegi_felveteli/2012/7/24/Orban_a_tandij_ellensege_akar_maradni_5QFE5V).

Johnstone arra is rámutat, hogy ha a tandíjakat előre kell fizetni, akkor azokat a családok jelentős részében legalább részben a szülők viselik (esetleg hitelt is igénybe véve ehhez). Am ha egy olyan költségmegosztási megoldás érvényesül, amely teljes egészében a jövedelemfüggő törlesztésű hallgatói hitelre épül, amit olyan színben tüntetnek fel, mintha a tandíjfizetési kötelezettséget kiváltó alternatíva lenne, ez könnyen ahhoz vezethet, hogy a felsőoktatási költségek korábban a szülők által viselt részét is teljes egészében a hallgatóknak kell majd utólag megfizetni (uo. 146. o., 152. o.).

Johnstone véleménye szerint a jövedelemfüggő törlesztésre épülő utólagos hozzájárulási rendszerek kedvező törlesztési fegyelme jelentős mértékben annak köszönhető, hogy a hallgatói hitelrendszert ilyenkor az adórendszerbe vagy a tb-járulékrendszerbe integrálják, és a törlesztéseket az adóelőleggel vagy a járulékokkal megegyező módon a munkaadók vonják le a bruttó bérekből, és utalják át. Johnstone álláspontja szerint ennek a jobb törlesztési fegyelemnek valójában semmi köze a jövedelemfüggő törlesztés jó tulajdonságaihoz: a törlesztések munkaadókon keresztül történő beszedése hagyományos törlesztésű diákhitelek esetén is épp így sikeresen alkalmazható lenne, ha erre egy adórendszer felkészül. Ugyanakkor Johnstone arra is felhívja a figyelmet, hogy azokban a fejlődő vagy a piacgazdaságra frissen átalakuló országokban, amelyekben a kormányzat adóbeszedési képessége még gyenge, illetve amelyekben a jövedelemelvitkolásnak, illetve a munkajövedelmek vállalkozási jövedelmenkénti álcázásának nagyok a hagyományai, az utólagos hozzájárulási rendszerek központosított beszedésből fakadó előnyeinek érvényesülése erősen kétségesnek mondható (uo. 96. o. és 166 o.)

(6) Fokozottabb magántőke-bevonás a diákhitel-állomány értékpapírosításán keresztül: lehetőségek és problémák

Közismert probléma, hogy ha az utólagos képzési hozzájárulást, vagyis a halasztott tandíjat maga a költségvetés előlegezi meg a felsőoktatási intézmények számára, akkor a költségmegosztás jelentős változása ellenére a magánfinanszírozás fokozottabb szerepe rövid távon egyáltalán nem tehermentesíti a költségvetést. A hallgatói hitelek törlesztése, visszafizetése ugyanis jelentős késleltetéssel indul csak be, és a korábban végzetek évente befolyó törlesztései csak sok év elteltével érnek majd el akkora összeget, ami már jelentősen

csökkentheti a költségvetés terheit. Különösen ez a helyzet akkor, ha a felsőoktatási expanzió és/vagy a képzés minőségének javítása a korábbiakhoz képest többleterőforrások bevonását teszi elengedhetetlenné. Éppen ezért egy ilyen rendszer nem igazán jelenthet megoldást rövid távú költségvetési problémákra. Így azokban az országokban, amelyekben rövid távon is költségvetési megszorításokra, szigorra van szükség, a kormányzat aligha lehet képes megelőlegezni az expanzió vagy a magasabb minőség biztosításához szükséges költségnövekedés forrásait. Ugyanakkor jól ismert, hogy ez a probléma jelentősen csökkenthető, ha a kormányzat értékpapírosítja, azaz magánbefektetőknek adja el a diákhitel-adósságot, ahogy az a hagyományos (jelzáloghitel-típusú), rögzített törlesztési ütemezésű diákhitel esetében régóta szokásos volt számos országban.

Az értékpapírosítás előnyei egyébként nem a kormányzat által nyújtott diákhitel esetében is kiaknázhatóak. Mind a bankok vagy egyéb pénzügyintézetek, mind pedig a kormányzat (vagy annak erre szakosodott ügynöksége) által kibocsátott egyéni diákhitel adósságlevelei megfelelően összezsomagolva a másodlagos piacon megfelelő diszkonttal értékesíthetők, csak az a kérdés, hogy milyen áron.

A *kormányzati* kibocsátású vagy a *kormányzat által garantált* magánkibocsátású diákhitel egyaránt viszonylag könnyen finanszírozható a másodlagos magántőkepiac bekapcsolásával: a megbízható hozamú befektetési lehetőségeket kutató értékpapírpiacra a nagyobb csomagokba összehajtogatott diákhitel-állomány csomagjai ugyanis egy meglehetősen biztos jövőbeli pénzáramlást testesítenek meg, amelynek jelenértéke meghatározható, és a jövőbeli törlesztésekre vonatkozó jogok ily módon intézményi és magánbefektetők számára értékesíthetők. Az adósságlevelek értékesítéséből befolyó bevételt pedig az eredeti hitel kibocsátója más fontos célokra használhatja fel.

Az egyéni adósságlevelek összezsomagolásának és csomagokban történő továbbértékesítésének az előzőekben leírt folyamata a diákhitel úgynevezett értékpapírosítása (*securitisation*). Az értékpapírosítás során a hitel *eredeti kibocsátója* (általában egy erre szakosított kormányzati ügynökség vagy egy bank) a nagyobb csomagokba rendezett hallgatói adósságleveleket először általában egy közbülső vásárlónak, gyakran egy kimondottan erre a célra létrehozott üres céltársaságnak (*special purpose vehicle, SPV*) – mint közvetítőnek adja el. Ez a társaság – a birtokába került diákhitel-adósságleveleket biztosítékként (fedezetként) használva – bocsátja ki majd azokat az

úgynevezett *eszközalapú értékpapírokat* (*asset-backed securities, ABS*), melyeket a tőkepiacon (a megfelelő hozadékért cserébe bizonyos kockázatot vállalni hajlandó) befektetők részére értékesíteni lehet. Az ilyen eszközalapú értékpapírok tulajdonképpen olyan *hitelderivatívák*, hitelekhez kapcsolódó *származtatott pénzügyi termékek*, amelyek esetében a termék mögötti fedezet valamilyen, a jövőben befolyó követelésállomány (mint például hitelkártyahitelek, vagy diákhitel-kihelyezések állománya), nem pedig ingatlan vagy más fizikai tőke. Ezeknek az eszközalapú értékpapíroknak az értéke a mögöttük álló követelések (adósságlevelek) eszközértékétől függ. Ezt az eszközértéket pedig végső soron az eredeti hitelügyletek kamatlába és a nemteljesítések együttes (a csomagban szereplő összes ügyletre vonatkozó átlagos) valószínűsége határozza meg. Ezt a nemteljesítési valószínűséget (és így a papírok értékét) jelentősen javítja a diákhitelek esetén az esetek jelentős részében mögöttük álló kormányzati garancia.

A magán-tőkepiaci források bevonása a hallgatói hitelek adósságleveleinek csomagokban történő továbbértékesítése útján – mind a magán-, mind pedig a kormányzati diákhitel-kibocsátók számára – igen értékes lehetőség. A magánkibocsátó bank vagy hitelintézet ugyanis az értékesítésből befolyó bevételeit újra kihelyezheti, kölcsönadhatja, vagy például alapokba fektetheti, és így nagyobb hozamra tehet szert, mintha továbbra is saját maga tartaná portfóliójában a diákhitel-állományt. A kormányzat pedig – attól függően, hogy eredetileg miből (adóból, pénzhígításból vagy az államadósság növekményéből) is finanszírozta a hallgatók által felvett tanulmányi kölcsönöket – az általa vagy specializált ügynöksége által kibocsátott diákhitelek továbbértékesítése esetén

1. vagy más fontos költségvetési célokra költheti az állomány továbbértékesítésből befolyó bevételét, vagy
2. nem kell majd annyi adót beszednie, mint egyébként kellene, vagy
3. csak kevésbé kell majd eladósodnia, vagy pedig
4. alacsonyabban tarthatja az inflációt.

Mindegyik eset komoly növekedési és/vagy politikai hozamokkal járhat a kormányzat számára.

Johnstone–Marcucci [2010] rávilágít arra, hogy a magántőkepiac felsőoktatás-finanszírozási célú megcsapolásának sikeressége elsősorban annak a függvénye, hogy a kormányzat mennyire képes növelni a végső soron magánforrások bevonásával finanszírozni szándékozott diákhitel-állomány *eszközértékét* (i.m. 20–21. o.). Az eszközérték magas tartásának

Johnstone és Marcucci nyolc fő stratégiáját sorolja fel és vizsgálja meg egyenként is részletesen

E *Semjén* [2013] által részletesen is elemzett lehetséges stratégiák között azonban számos olyan lehetőség szerepel, amely inkább csak szelektív (eleve magas hitelképességű, elitszakokon tanuló, kivételesen jó társadalmi háttérű hallgatóknak nyújtott) diákhitelek esetében lenne alkalmazható, általános hozzáférésű diákhitelek esetében viszont már nem. Az eszközérték magasán tartását biztosító más megoldások pedig a felsőoktatás széles körű hozzáférhetőségét, nyitottságát biztosítani kívánó kormányzatok számára politikai okokból nyilvánvalóan nem vállalhatóak.

Barr–Falkingham [1993] várakozásai szerint a jövedelemfüggő törlesztésű kölcsönök másodlagos piaci értékesítése akár a hagyományos diákhitelek eladási feltételeinél jóval kedvezőbb feltételek mellett is történhet, mivel az egyszerűbb, olcsóbb és eredményesebb beszedés miatt az ilyen diákhitel-adósság vonzóbb befektetési lehetőség lehet a magánszektor számára, mint a hagyományos diákhitelek. Mások szerint azonban a jövedelemfüggő törlesztés (illetve az erre épülő utólagos hozzájárulási rendszerek) hatása korántsem lesz igazán kedvező az ilyen konstrukciókból származó hitelállomány törlesztési kötelezettségeinek másodlagos, magán-tőkepiaci értékesíthetőségére. *Johnstone–Marcucci* [2010] szerint a 2009-ig felhalmozódott tapasztalatok arra utalnak, hogy a magánbefektetők a hagyományos hallgatói hitelek adósságleveléhez képest egyértelműen ódzkodtak a még relatíve ismeretlen hatású, számukra kiszámíthatatlanabbnak tűnő jövedelemfüggő törlesztésű adósságok megfelelő nagyságú csomagokba rendezett adósságlevelének felvásárlásától. Az ilyen papírok iránti mérsékelt tőkepiaci kereslet ahhoz vezet, hogy ezek csak igen jelentős árengedménnyel (diszkonttal) értékesíthetők, azaz a *jövedelemfüggő törlesztési kötelezettségek eszközértéke jóval alacsonyabb lesz, mint a hagyományos* (lényegében a jelzáloghitelek törlesztéséhez hasonló módon törlesztendő) *diákhitelek esetén lenne.*

Általános érvényű kijelentést ezzel kapcsolatban azonban nehéz tenni, ugyanis a másodlagos értékesítés feltételei a konkrét hitelkonstrukciók paramétereinek függvényében alakulnak majd a kormányzat számára: minél magasabb lesz egy adott konstrukció esetén a piac értékítélete szerint a hitelállomány és a kamatok várható visszatérülési aránya, feltehetően annál jobbak lesznek a másodlagos piacon az értékesítési lehetőségek és az elérhető árak. A jövedelemfüggő törlesztésű hitelek értékpapírosítási lehetőségeire vonatkozó, meglehetősen

eltérő vélemények ellenére annyi alighanem mégis egyértelműen kijelenthető, hogy az ezek esetében gyakori jelentős kamattámogatások mindenképpen csökkentik az értékpapírosítás során elérhető árat.

A legutóbbi években az Egyesült Államokban mind jelentősebb az aggodalom, hogy a globális pénzügyi válsághoz vezető ingatlanpiaci buborék kipukkanása és a jelzáloghitel-válság után az értékpapírosított diákhitelpiac lehet az amerikai (sőt egyesek szerint a globális) pénzügyi szektor újabb ketyegő bombája. Mind többen beszélnek felsőoktatási buborékról: a pénzügyi blogokban és a napisajtóban éppúgy, mint a komolyabb szakmai és tudományos publikációkban. (például *Gillen* [2008], *Macchiarola–Abraham* [2010], *Nasser–Norman* [2011]). Ezek az írások rámutatnak a jelenlegi diákhitelzési gyakorlat azon sajátosságaira, amelyek a jelzáloghitel-válság előtti jelzáloghitelzéssel rokonítják azt. Felhívják a figyelmet arra, hogy egyik fő tényezőként az államilag támogatott és garantált diákhiteltek állhatnak a felsőoktatási költségek és a tandíjak tartósan az inflációt jelentősen meghaladó emelkedésének hátterében. Sokak szerint ez a buborék – mint a buborékok általában – előbb-utóbb szükségképpen ki fog pukkadni, ami újabb jelentős pénzügyi válságba taszíthatja az amerikai és a világgazdaságot.

A derivatívák elterjedése az ingatlanokhoz kötődő jelzáloghitel piacán ahhoz vezetett, hogy a kibocsátók bevételei az adósok törlesztései helyett mindinkább a magához a hitelkibocsátási aktushoz kötődő díjakból, illetve az összecsomagolt hitelportfóliókat végül is felvásárló másodlagos pénzpiaci befektetők által fizetett jutalékokból származtak. Ennek hatására a jelzáloghitelket kibocsátó bankok egyre több hitelt kívántak kihelyezni, és a hitelfelvevői kör a bankok profitérdekeltségéből fakadó túlzott bővítése jelentősen rontotta az újabb hitelek minőségét. *Gillen* [2008] szerint itt is a jól ismert megbízó–ügynök problémáról van szó, ezúttal a pénzügyi piacokon. A nem megfelelő ösztönzők miatt a bankoknak érdekében állt minél több új hitelszerződés megkötése, miközben nem voltak kellően érdekeltek abban, hogy csak jó minőségű hiteleket helyezzenek ki, hiszen a hitelállomány értékpapírosítása következtében az esetlegesen bebukó hitelek kockázatát már nem a bankok, hanem az úgynevezett fedezett adóssághkötelezvényeket (*collateralised debt obligations, CDO*) a kibocsátó banktól megvásárló külső befektetők viselték.

A veszélyes (kockázatos adósok részére történő és az árbuborék miatt az ingatlan értéke által nem kellően fedezett) ingatlanhitel-kihelyezési folyamat egészen addig folytatódott, amíg a

jegybank különféle okok hatására nem emelte meg az alapkamatot. Ennek következtében a változó kamatozású hitelek havi törlesztése jelentősen megemelkedett, ami számos hitel – különösen az ún. másodrendű, gyengébb minőségű jelzáloghitelek – bebukásához vezetett. Ennek hatására a befektetők rájöttek, hogy a hitelminősítőktől korábban gyakran a legjobb minősítést kapott fedezett adóssághitelek (CDO-k) távolról sem olyan vonzóak, mint azt korábban hitték. A kamatlábak emelkedése és ezzel egyidejűleg az ingatlanárak felértékelődésének megtorpanása a lehetséges megoldások közül kizárta a folyamatos refinanszírozás lehetőségét. A CDO-k további értékesítése egyre nehezebbé vált a bankok számára, ami a banki hitelezés jelentős szigorodásához, ez pedig az ingatlanpiaci kereslet és az ingatlanárak további drasztikus eséséhez vezetett. Mivel a pénzpiaci befektetők veszteségeik minimalizálása érdekében minél hamarabb ki akartak szállni a számukra túl kockázatosnak bizonyult üzletből, a tömeges eladási szándék és a lefékeződött kereslet hatására az ingatlanárak még tovább zuhantak: a buborék kipukkadt.

Gillen [2008] szerint a felsőoktatási piac és a lakáspiac egyik alapvető hasonlósága az *árak gyors és megállíthatatlannak tűnő növekedése* mindkét piacon. A felsőoktatási piacon az árak növekedése részben azért jelentkezik, mert a felsőoktatási intézményeknek egyfelől szükségük van bevételeik növelésére képzési minőségük az erős verseny által kikényszerített javításához; részben pedig azért, mert a piac a támogatott hitelprogramok segítségével még ilyen áron is képes felszívni az általuk kínált szolgáltatásokat. A hallgatók pedig – legalábbis a magas minőséget és kiemelkedő elhelyezkedési esélyt kínáló elit-magánegyetemen – az egyre magasabb árakat is hajlandók megfizetni, részben azért, mert azt gondolják, hogy a középiskolát végezettek és a diplomások közti kereseti különbségek jelentős mértéke következtében a felsőoktatás egyéni szinten is jól megtérülő befektetés, részben pedig azért, mert a támogatott kormányzati hitelprogramok és ösztöndíjprogramok segítségével még magas tandíjak mellett is megengedhetik maguknak a felsőfokú oktatásban való részvételt. Mindezek alapján a tandíjak emelkedése a felsőoktatási piacon éppúgy a piaci résztvevők *raciónalis viselkedésének* következménye, mint ahogy az ingatlanárak emelkedése is a szereplők a körülményekre adott racionális válasza volt.

További veszélyes hasonlóság, hogy mindkét piacon megfigyelhető a *finanszírozásban a hitelekre történő nagymértékű támaszkodás*. (Míg azonban a lakáspiacra a finanszírozás döntő része hitelfelvételből ered, a felsőoktatásban a hitelből finanszírozott rész, bár gyorsan nő, 2006-ban még mindig csak a tandíjköltségek mintegy felét tette ki.) További hasonlóság a

válság előtti ingatlanhitelezési piac és a diákhitelpiac között az, hogy mindkét piacon mesterségesen nyomott szintűek a kamatlábak, és gyenge a hitelképesség vizsgálata (következésképpen a hitelállomány minősége is). A diákhitelek esetében a gyenge minőség különösen a szövetségi programokat jellemzi. A másodrendű jelzáloghitelek és a diákhitelek közti analógiákat tömören összefoglalja *Waldron* [2012].

(7) A magyar felsőoktatás néhány (a költségmegosztási modell reformjának szükségességét alátámasztó) sajátossága a rendszerváltást követő két évtizedben

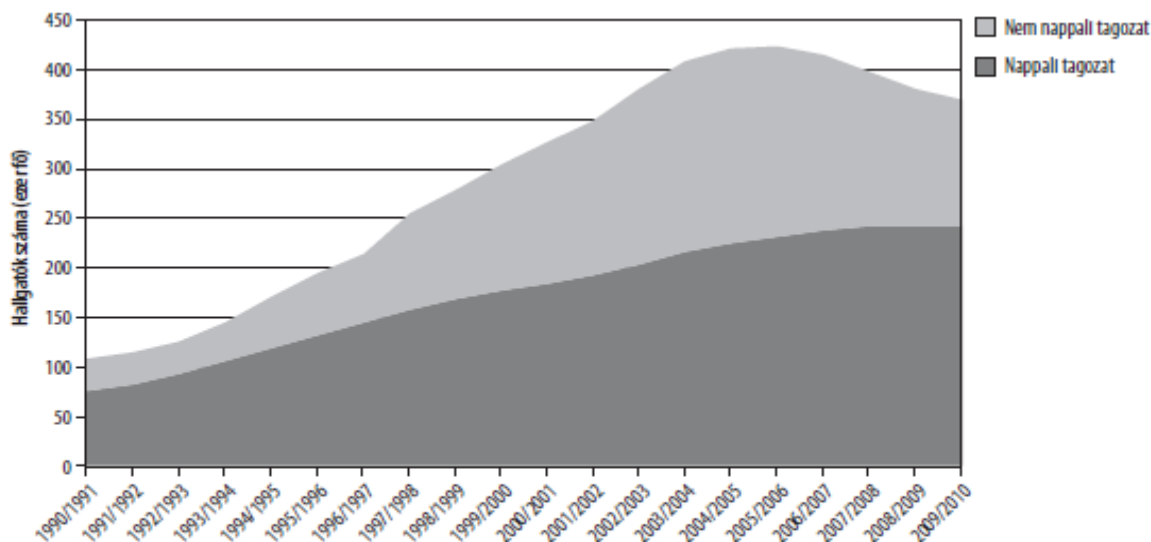
Miután tisztáztuk a költségmegosztással kapcsolatos fő fogalmakat és áttekintettük a főbb nemzetközi mintákat, rátérhetünk a finanszírozási modell megválasztásával kapcsolatos, a magyar felsőoktatási és költségvetési politika számára egyaránt elsődleges fontosságú kérdések megválaszolására.: elsősorban arra kell választ keresnünk, hogy vajon szükség van-e Magyarországon a költségmegosztás átalakítására, ezen belül különösen a tandíjak általános bevezetésére, és ha igen, miért.

Jelentős expanzió

Magyarországon a rendszerváltozás után két okból is nagyon erős felsőoktatási expanzió zajlott le (3. ábra). Egyrészt a szocializmus évtizedei alatt tudatosan és tartósan alacsonyan tartott felsőoktatási felvételi keretszámok, valamint a nemzetközi szinthez és a lakossági igényekhez képest is alacsony részvételi arányok miatt felgyülemlett „elhalasztott lakossági keresletre” adott természetes reakció volt ez a robbanásszerű növekedés. Másrészt pedig a magasan képzett munkaerő iránti erősödő munkaerő-piaci kereslet kielégítéséhez és a magyar munkaerő nemzetközi versenyképességének helyreállításához is feltétlenül szükség volt az expanzióra.

3. ÁBRA

Nappali és nem nappali tagozaton tanuló hallgatói létszámok a magyar felsőoktatásban,*
1990/1991–2009/2010

* Valójában nem hallgatókról, hanem hallgatói jogviszonyokról van szó, azaz a több intézményben egyidejűleg tanuló hallgatók a statisztikákban többször szerepelnek.

Forrás: http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zoi007a.html.

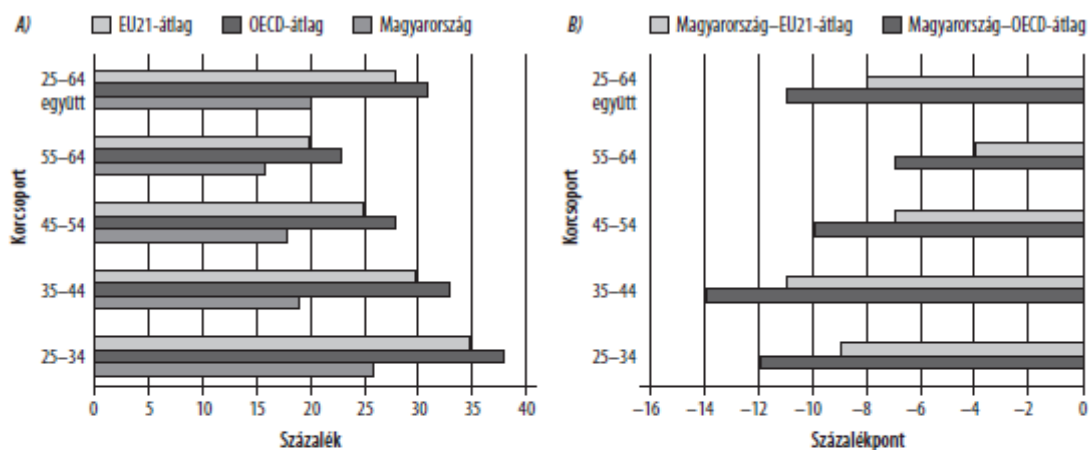
A felsőfokú továbbtanulás iránti kényszerűen elhalasztott kereslet másfél-két évtized alatt fokozatosan lecsengett, ami a jelentkezési adatokon túl a 3. ábrán a nem nappali tagozatos képzéseken tanuló hallgatók 2005/2006 után már csökkenő számában és a nappali tagozaton tanulóknak növekedésének lelassulásában is tükröződik. Az expanzió eredményeképpen ugyanakkor a felsőoktatásban tanulók száma a 2009/2010-es tanévben még mindig a 1990/1991. tanév szintjének három és félszerese maradt (noha 2010-ben már nem haladta meg a 1990/1991. tanév szintjének négyszeresét, mint a 2005/2006. évi csúcson).

A diplomások nemzetközi összehasonlításban alacsony aránya

A jelentős expanzió ellenére Magyarország a bármilyen szintű felsőfokú végzettséget szerettek arányát tekintve a 25 év feletti aktív korú népesség minden egyes korcsoportjában még most is jelentősen elmarad az OECD-tagállamai és az EU21-be tartozó országok mögött. (vö. 4. ábra).¹⁰

4. ÁBRA

A felsőfokú végzettségűek* aránya (A rész) és a diplomáсарány elmaradása Magyarországon korcsoportonként az OECD és az EU21** átlagához viszonyítva (B rész), 2010

* A gyakorlatorientált, munkaerő-piaci belépésre képző, gyakran rövidebb ciklusú (de minimum kétéves, ISCED5B szintű) felsőoktatási képzéseket (az ide tartozó képzések Magyarországon általában a felsőfokú szakképzés körébe tartoznak) végzetteket is a felsőfokú végzettségűek körébe számítva.

** EU21: Ausztria, Belgium, Csehország, Dánia, Egyesült Királyság, Észtország, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Írország, Lengyelország, Luxemburg, Magyarország, Németország, Olaszország, Portugália, Szlovákia, Szlovénia, Spanyolország, Svédország.

Forrás: az OECD [2012] A1.3.a táblázata alapján.

Különösen elszomorító, hogy a magyar felsőoktatás korábban bemutatott jelentős expanziója ellenére is ez az aránykülönbség mind az OECD-hez, mind pedig az EU21-hez viszonyítva a fiatalabb korcsoportokban (a 25–34 és a 35–44 évesek között) a legnagyobb, és önmagában véve is igen jelentős, az OECD-hez viszonyítva a 10 százalékpontot is jóval meghaladja.

¹⁰ Feltétlenül megjegyzendő azonban, hogy amennyiben a rövid ciklusú felsősokú szakképzésektől eltekintünk és kimondottan csak a diplomásokat (a korábbi a főiskolai és egyetemi diplomásokat, valamint a mai osztatlan képzésben, illetve a bolognai alapképzési/mesterképzési rendszerben diplomázottakat), továbbá a tudományos fokozattal vagy PhD-vel rendelkezőket hasonlítjuk össze, akkor a magyar elmaradás az OECD és EU21 mögött jóval alacsonyabbnak mutatkozik. Amennyiben csak az ISCED5A és ISCED6 szintű képzéseket végzetteket vizsgáljuk, akkor a korcsoportonkénti százalékpontos különbségek az OECD-átlaghoz képest gyakorlatilag csak a fiatalabb korcsoportokban mutathatók ki (a 25–34 éves korcsoportban 3, a 35–44 évesben pedig 5 százalékpont az elmaradásunk, a következő 45–54 éves korcsoportban már csak 1 százalékpont a negatív irányú eltérés, majd ez is eltűnik).

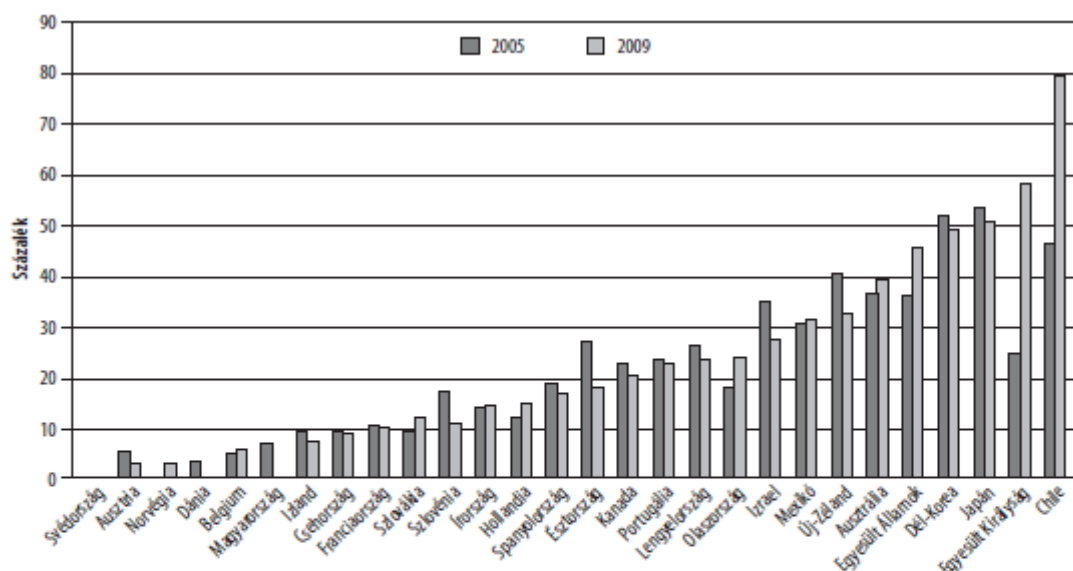
Ennek fényében felsőoktatási túlképzésről beszélni ma Magyarországon meglehetősen érthetetlennek és értelmetlennek tűnik.

A háztartási magánforrások alacsony finanszírozási szerepe

Bár Magyarország a magánforrások a felsőoktatási intézmények finanszírozásában betöltött szerepe tekintetében a maga 20 százalékot meghaladó arányával már a harmadik évezred első évtizedének közepe táján is az OECD középmezőnyébe tartozott, a tandíj a felsőoktatás finanszírozásában betöltött jelentőségének megítélése szempontjából azonban nem ez az adat, hanem az OECD oktatási statisztikái által ugyancsak közölt, és a tandíjkiadások közelítő változójának (proxyjának) tekinthető, háztartási eredetű magánkiadások aránya az, ami a döntő. E mutató szerint azonban Magyarország a kétezres évek első évtizedének közepén az 5. ábrán feltüntetett 28 mai OECD tagállam közül hátulról csupán a hatodik helyen állt.

5. ÁBRA

A háztartási eredetű magánkiadások aránya a felsőoktatási intézmények bevételeiben az OECD-országokban 2005-ben és 2009-ben (a 2009-es értékek növekvő sorrendjében)

Megjegyzés: Magyarországra az OECD Education at a Glance utoljára 2005-re közölte ezt az adatot. Norvégia esetében a 2005-ös, Dánia esetében pedig a 2009-es adat hiányzik (de ott az összes magánkiadás 4,6 százalékos adata mint felső korlát adott). Svédország adata mindkét esztendőben nulla. Chile, Eszterházy, Izrael és Szlovénia csak 2010-ben csatlakoztak az OECD-hez, amely így már 34 országot tömörít. Azokat az OECD-országokat (Finnország, Németország, Görögország, Luxemburg, Svájc, Törökország), amelyekre nézve az OECD egyik évre sem adott meg adatot, nem szerepeltettük az ábrán. Az OECD Education at a Glance-ben az adott évre vonatkozó táblákban Chilére mindig a referenciaévi utáni következő adat szerepel, ezt minden esetben az egyvel korábbi évre vonatkozó kiadványban szereplő, a referenciaévekre vonatkozó adatait javítottuk. Kanada esetében mindkét esetben a referenciaévet megelőző évre vonatkoznak az adatok.

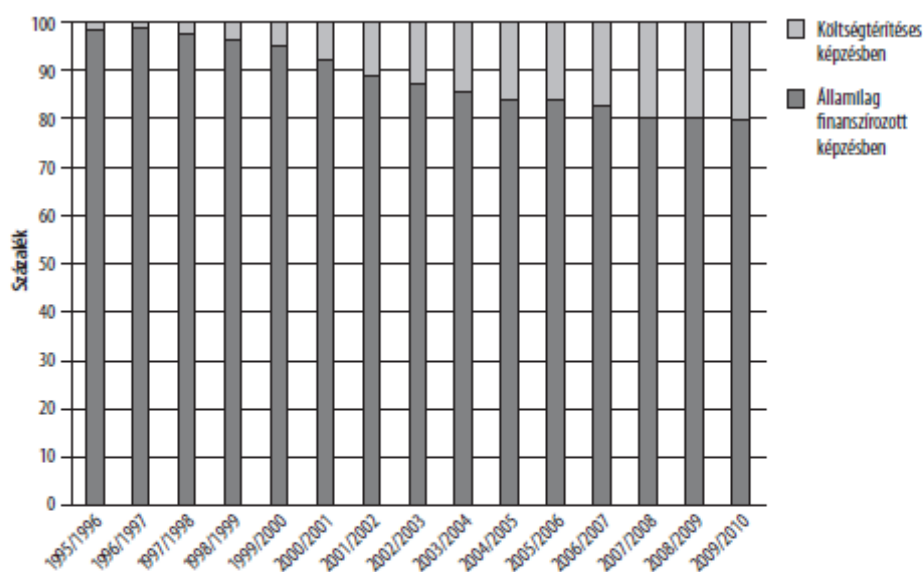
Az adatok forrása: OECD [2008] illetve OECD [2012], B3.2.b táblázat, kivéve Chilét, ahol OECD [2007], illetve OECD [2011].

A duális finanszírozási rendszer elterjedése a nappali képzésben

A háztartási magánforrások relatíve nem magas aránya ugyanakkor egyáltalán nem jelenti azt, hogy az ezredforduló után a (hivatalos terminológiában eufemisztikusan csak *költségtérítésnek* nevezett) tandíjak ne érintették volna a hallgatók nagyon széles körét.¹¹ A költségtérítéses formában tanuló hallgatók magas, 50 százalékot közelítő aránya jórészt a nem nappali tagozaton, illetve a különféle diploma utáni képzési formákban tanuló hallgatók jelentős (és a 3. ábra szerint egészen a 2005/2006-os tanévig jelentősen bővülő) létszámának tudható be: a rendszerváltás óta a különféle nem nappali tagozatos képzési formákban részt vevő felsőoktatási hallgatók túlnyomó többsége ugyanis költségtérítéses formában tanult, illetve tanult.

6. ÁBRA

Az állam által finanszírozott és a költségtérítéses képzésben tanuló hallgatók* aránya** nappali tagozaton a magyar felsőoktatásban, 1995/1996–2009/2010

* 2000/2001-ig csak az egyetemi és főiskolai szintű képzésben tanuló hallgatók (a felsőfokú szakképzés, szakirányú továbbképzés, doktori képzés hallgatói nélkül)

** A külföldi hallgatók nélkül számított hallgatói létszám százalékában.

Forrás: Oktatás-statisztikai évkönyvek adott évi kiadásai, Emberi Erőforrások Minisztériuma honlapja.

¹¹ A 2000/2001. tanévben a költségtérítéses képzésben részt vevő hallgatók aránya csaknem 42 százalék volt, és ez az arány egészen a 2005/2006. tanévig növekedett, amikor is már az 50 százalékot is meghaladta. Ezután ugyan évről évre csökkent, de a 2008/2009. tanévben még mindig 44 százalék felett volt. Vess össze Mészáros [2012] 11. táblázatával (283. o.), illetve az Oktatási évkönyvek adataival.

A nappali tagozatos hazai hallgatók közt a költségtérítéses képzésre járók aránya ezzel szemben egészen a kilencvenes évek végéig elenyésző volt. A Bokros-féle, inkább szimbolikus jelentőségű tandíj az 1998-as kormányváltást követő eltörlésével azonban megváltozott a kép (6. ábra), inentől kezdve ugyanis – élve a jogszabály adta lehetőséggel – a keresett állami intézmények mind nagyobb mértékben vettek fel népszerű szakjaira a felvételi ponthatártól csak kismértékben elmaradó jelentkezőket költségtérítéses nappali képzésre, emellett pedig az ekkoriban még dinamikus felsőoktatási magánszektor intézményei is növelték a költségtérítéses hallgatók arányát. A 2007/2008. tanév után azonban a költségtérítéses nappalis hallgatók addigi fokozatos aránynövekedése megállt, és arányuk az évtized végéig 20 százalékon stabilizálódott.

Éppen a költségtérítéses nappali tagozatos képzés megléte és mérete alapján sorolható a magyar felsőoktatás-finanszírozási rendszer – a kétezres évtized második felére egyértelműen a nemzetközi szervezetek és szakértők által kárhoztatott, általánosan igazságtalannak, nem méltányosnak tartott – úgynevezett kétvágányos, duális finanszírozási rendszerek (*dual track systems*) közé (vö. *Santiago és szerzőtársai* [2008], *Halász* [2012]). Halász osztályozása értelmében a tandíj (márpedig a költségtérítés közgazdasági értelemben eufemisztikus nevéől teljesen függetlenül kétségkívül tandíj, méghozzá előre fizetendő) léte mellett működő rendszerek a szerint oszlanak két csoportra, hogy ha nem mindenkinek kell tandíjat fizetnie, akkor a tandíj-kötelezettség megállapítása igazságos, méltányolható szempontok alapján, vagy önkényes, igazságtalan módon történik-e. Ha annak eldöntése, hogy valaki ingyenes, államilag finanszírozott formában vagy pedig jelentős költségtérítés ellenében tanulhat-e a felsőoktatásban, a családi háttér figyelembevétel nélkül, csupán a korábbi iskolai eredményekre és/vagy egy pillanatnyi tudást mérő felvételi vizsgára építő kiválasztási mechanizmus alapján történik, akkor az ingyenes képzés szelekciós rendszere társadalmilag igazságtalan, és szűkíti a hozzáférést. Az ilyen rendszereket a Halász-féle osztályozás (Santiago és szerzőtársai értékelésével összhangban) alapján tehát értelemszerűen az igazságtalan módon szelektáló duális rendszerek közé kell sorolnunk.¹² Magyarország nyilvánvalóan ebbe a csoportba tartozik, még ha az OECD kiadvány (*Santiago és szerzőtársai*, 2008) név szerint nem is sorolja fel a csoport tagjai között.

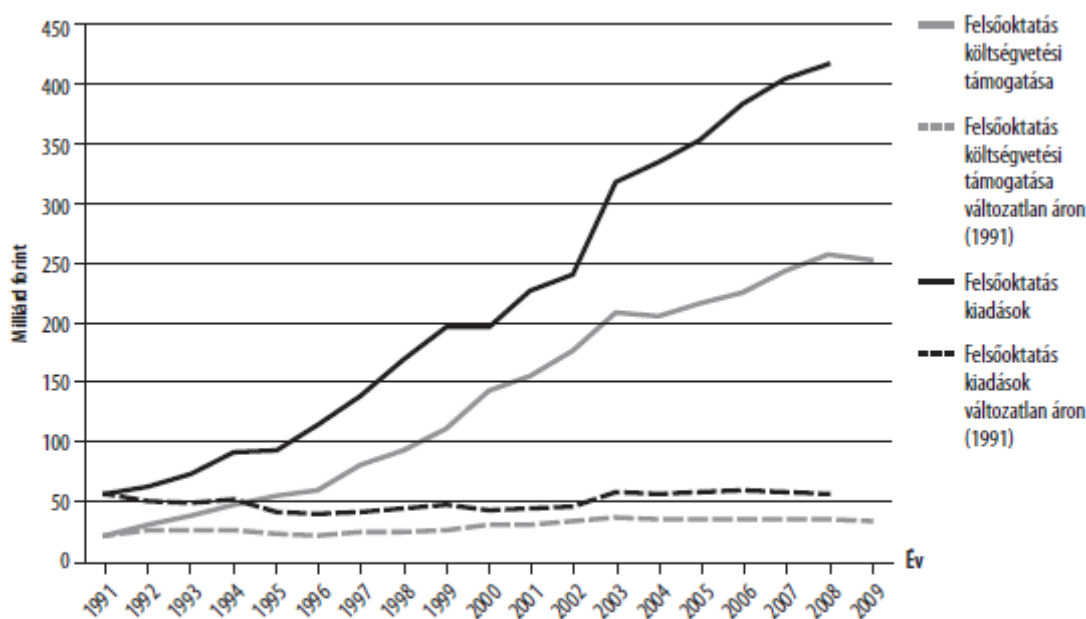
¹² A 2012/2013-as tanévtől bekövetkező finanszírozási változások (a költségtérítések jelentős megemlése és a részösztöndíjas képzés bevezetése) a rendszer alapvető igazságtalanságán nem változtattak, sőt azáltal, hogy egyes képzési területeken az államilag támogatott férőhelyek gyakorlatilag meg is szűntek, a rendszer csak még igazságtalanabbá vált.

Romló forrásellátottság és a képzés minősége

A hazai felsőoktatás a képzés minőségére is nyilván kiható romló forrásellátottságát jól dokumentálja a 7. és a 8. ábra. Miközben nominálisan a felsőoktatási kiadások és a támogatások is jelentősen nőttek a rendszerváltás utáni két évtizedben¹³, az infláció kiszűrése után változatlan áron vizsgálva mind a támogatások, mind pedig a kiadások meghökkentően stabilan alakultak, szinte elhanyagolhatóan kis mértékben ingadoztak csak az időszak során. Bár a Bokros-csomag hatására mind a kiadások, mind a támogatások reálértéke átmenetileg csökkent, 1999-ben a reálértékek nagyjából visszatértek 1994-es szintjükre, majd enyhe ingadozás után 2002 és 2008 között picit magasabb szinteken stabilizálódtak.

7. ÁBRA

A felsőoktatási kiadások és a felsőoktatás költségvetési támogatása,* 1991–2009

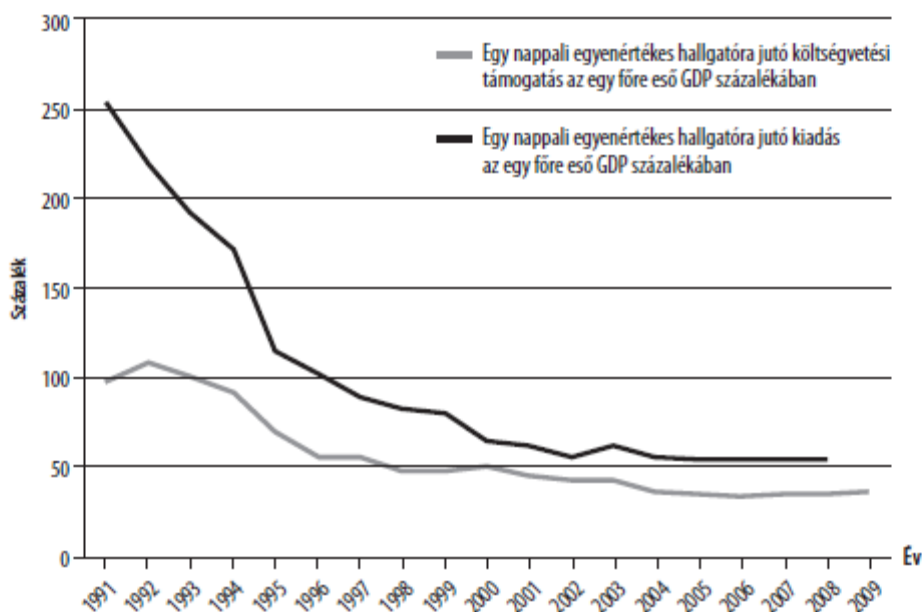
* Az ábrán szereplő költségvetési támogatás nem tartalmazza a felsőfokú továbbképzésre fordított költségvetési kiadásokat.

Forrás: a szerző és Fazekas Mihály számítása az adott évekre vonatkozó KSH-évkönyvek és OECD Education at a Glance kiadványok adatai alapján.

¹³ Bár 2002 után a támogatások növekedése még nominális értéken is megtorpant, a 7. ábra addig szinte párhuzamosan haladó folyó áras felsőoktatási kiadási és támogatási görbéi pedig onnantól már egyértelműen szétartóvá váltak, azaz a kiadások és a támogatások közti olló szétnyílt

8. ÁBRA

Egy nappali egyenértékes hallgatóra jutó felsőoktatási kiadások, illetve felsőoktatási költségvetési támogatások az egy főre jutó GDP-hez viszonyítva, 1991–2009 (százalék)

Megjegyzés: akkreditált iskolarendszerű felsőfokú szakképzés, főiskolai és egyetemi szintű képzés, később alap- és mesterképzés, szakirányú továbbképzés és doktori képzés hallgatói együtt. Az egyes naptári évekre vonatkozó létszámokat az adott évben befejező és kezdődő tanévek kezdő létszámainak átlagával közelítettük.

A nappali egyenértékes hallgatói létszámok számításakor 2004-ig a hivatalos statisztikákban a levelező és a távoktatásos hallgatók súlya 0,25, az esti tagozatos hallgatóké 0,33. 2005-től azonban már mind az esti, mind a levelező és távoktatásos hallgatók egységesen 0,5 főnek számítanak. Az összehasonlíthatóság érdekében az ábrán az adatokat mindvégig a 2005-től általánosan alkalmazott súlyozás szerint adtuk meg.

Forrás: a szerző és Fazekas Mihály számításai az adott évekre vonatkozó KSH statisztikai évkönyvek és OECD Education at a Glance kiadványok alapján.

Tekintetbe véve, hogy az 1991 utáni két évtizedben a magyar felsőoktatásban hatalmas expanzió ment végbe (lásd a korábbi 3. ábrát), aminek hatására a hallgatói összlétszám mintegy négyszeresére, a nappali tagozatos létszám is mintegy háromszorosra duzzadt, nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között a fajlagos forrásellátottságnak reálértéken is, és a fajlagos GDP-hez viszonyítva is drasztikusan romlania kellett. Ezt a romlást a 8. ábra egyértelműen tükrözi is.

(8) Érvek a kialakult duális finanszírozási rendszer felszámolása, és a magánforrások bevonására jobban támaszkodó, igazságosabb tandíj- és támogatási rendszer bevezetésének szükségessége mellett

Az, hogy Magyarországon az ezredforduló után a felsőoktatási költségmegosztás duális rendszere vált uralkodóvá, egyáltalán nem tekinthető az ország múltja és földrajzi hovatartozása által eleve elrendeltnek vagy meghatározottnak. Mint Németh [2012] is rámutat,

Magyarország e tekintetben különös módon nem a hozzá kulturálisan, történelmileg és földrajzilag is közelebb álló visegrádi országokkal, hanem a balti államokkal és Romániával került egy csoportba. A látszólag érdemen (általában a korábbi tanulmányi teljesítményen, illetve felvételi vizsgán) alapuló kétvágányos (duális) bejutási és finanszírozási rendszer igazságtalansága meglehetősen igen egyszerűen belátható: mivel a korábbi tanulmányi eredmények és a felvételi vizsgateljesítmények közismerten erősen függenek a diákok háttérétől, családjuk szociokulturális helyzetétől,¹⁴ az ingyenes képzésbe történő bejutást szabályozó rendszer valójában diszkriminatív, hátrányosan megkülönbözteti a kevésbé előnyös családi háttérű diákokat. Azért is különösen igazságtalan ez a rendszer, mert a különböző kiinduló tudásszintű diákok közül a *gyengébbek* számára (akik között a kedvezőtlen családi háttérű diákok nyilvánvalóan eleve nagymértékben felülreprezentáltak, tekintve az iskolai sikeresség és a szociokulturális háttér közötti jól ismert statisztikai kapcsolatot) várhatóan eleve költségesebb lehet a diploma megszerzése. Tudásszintbeli, illetve képességbeli hátrányaikat ugyanis feltehetően csak tanulmányi idejük megnyújtásával tudják majd csökkenteni/felszámolni. Egy duális költségmegosztási/finanszírozási rendszerben pedig emellett még a fizetendő tandíj is pont őket terheli majd. Így az azonos képzési irányban tanuló, de különböző társadalmi háttérű diákok egyéni megtérülési rátái is várhatóan nagymértékben fognak különbözni.

A duális (többsvágányos) tandíjrendszer álságossága éppen abban rejlik, hogy a hozzáférés nyitottságára való hivatkozással a felsőoktatásba belépők számára nem ír elő általános tandíj-kötelezettséget, jóllehet egy általános tandíj-kötelezettségre épülő rendszerben a hátrányos helyzetűek számára biztosított tandíjmentességgel, illetve kedvezményekkel igenis biztosítható lenne a felsőoktatáshoz való széles körű hozzáférés. Ehelyett a duális rendszer az addigi tanulmányi teljesítmény alapján történő szelekció segítségével pontosan az előnyösebb társadalmi, szociokulturális helyzetűek kivételezett rétege számára tartja fenn az ingyenes felsőoktatás mítoszát, miközben a hátrányos helyzetű hallgatók zömét csak a fizetős férőhelyekre engedi be. Bár a költségtérítés néven futó tandíjak az ezredforduló után is lehetővé tették az intézményrendszer túlélését, de sem igazságosak nem voltak, sem elégséges többletforrásokat nem biztosítottak a hazai felsőoktatás minőségének és versenyképességének

¹⁴ Ez ugyan általánosan igaz, azonban az egyes országok közoktatási rendszerei igen eltérő mértékben lehetnek hatásosak az otthonról hozott hátrányok leküzdésében. Empirikus vizsgálatok is egyértelműen bizonyítják, hogy a magyar közoktatás teljesítménye nemzetközi összehasonlításban ebben a tekintetben különösen gyenge. (Kertesi–Kézdi [2005]).

javításához (mivel akkoriban a költségtérítések mértéke ehhez még relatíve alacsonynak, az általuk érintett hallgatói kör pedig növekedése ellenére is viszonylag szűknek bizonyult).

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen rendszerrel jóval kevésbé igazságtalan lehetne egy olyan, általános tandíj-kötelezettségre épülő rendszer, melyben a tandíjmentességeket és kedvezményeket nem egyoldalúan a teljesítmény-elvre alapozzák, hanem a szociális háttér, a család kulturális tőkéje és társadalmi helyzete körütekintő figyelembe vételével egyénileg ítélik oda, és melyben emellett a tanulmányi teljesítményeket és a rászorultságot egyaránt figyelembe vevő ösztöndíjrendszer is működik. Különösen így van ez, ha a tandíjak mértéke alkalmazkodik a társadalmi átlag fizetőképességéhez, megfizetésük pedig egy megfelelő (jövedelemfüggő törlesztésű) hallgatói hitelrendszer segítségével az életpálya kereső részére lesz halasztható.

Azonban korántsem csupán a duális tandíjrendszer léte miatt volt alapvető átalakításra érett a felsőoktatási költségmegosztás hazai rendszere. A korábban a 3. ábrán dokumentált jelentős mértékű felsőoktatási expanzió hatására a felsőfokon tanulók számában bekövetkezett létszámnövekedés ugyanis jelentős többlet-erőforrásszükséglettel járt volna, ha a felsőoktatás minőségének, versenyképességének romlását el akarjuk kerülni.

Bár a képzési szerkezet és a minőség szempontjából az expanziós folyamat konkrét megvalósulása valószínűleg joggal bírálható lenne, összességében a felsőoktatás felfutása és a hozzáférés kiszélesítése mindenképpen pozitív fejleménynek tekintendő. Annál is inkább szükséges ezt leszögezni, mert az utóbbi időben nemcsak a médiában vált uralkodóvá (és tett szert komoly oktatáspolitikai befolyásra) a felsőfokú túlképzés¹⁵ és a diplomás munkanélküliség rémével való riogtatás, illetve a témával foglalkozó szakmai publikációk között is mind nagyobb teret nyer a diplomás-túltermeléssel és a diplomások úgynevezett kizorítási hatásával foglalkozó, sokszor empirikusan nem kellően megalapozott szakirodalom (például *Polónyi–Timár* [2001], *Polónyi* [2010], *Pogátsa* [2011] *Ökopolisz Alapítvány* [2012]). A korábban egy interjúban e kérdés kapcsán megfogalmazott, a túlképzést lényegében tagadó álláspontomon (lásd *Bíró–Setényi* [2010]) az azóta napvilágra került újabb adatok és tények fényében sem érzem úgy, hogy változtatnom kellene.

¹⁵ A túlképzés (és alulképzés) kérdésköréről általában (és 2002-ig Magyarországon) jó áttekintést nyújt *Galasi* [2004].

Noha tehát az expanzió szükségessége mind a társadalmi, mind pedig a munkaerő-piaci igények oldaláról kimutatható, az általa szükségessé tett forrásbővülés azonban – ahogy az a 7. és 8. ábrákról világosan kitűnik – elmaradt. Bár a szektorba áramló közösségi és magánforrások nominális értéken jelentősen nőttek, reálértékük két évtized elteltével szinte semmit sem változott a rendszerváltás körüli szintjéhez képest: mind a kiadások, mind pedig a támogatások reálértékében legfeljebb átmeneti fellendülések mutatkoztak a vizsgált két évtized során.

Különösen elgondolkodtató, hogy az egy nappali egyenértékes hallgatóra jutó felsőoktatási kiadások egy főre jutó GDP-hez viszonyított szintjében (vö. 8. ábra) milyen drámai visszaesés következett be. Nem egészen két évtized alatt a GDP-hez viszonyított fajlagos kiadási szint a kiinduló érték mintegy ötödére esett vissza. Bár közismert, hogy a rendszerváltás idején az akkor még elitista szemléletű magyar felsőoktatás jelentős hatékonysági tartalékokkal rendelkezett¹⁶, és az ilyen belső tartalékok mozgósítása, illetve a méretgazdaságosság lehetővé tette, hogy az expanzió ne járjon a költségek arányos növekedésével, az mégis aligha képzelhető el, hogy az egy egyenértékes hallgatóra jutó kiadásoknak az egy főre jutó GDP-ez viszonyított arányában bekövetkező drámai csökkenés ne járt volna együtt a képzés minőségének és nemzetközi versenyképességének számottevő romlásával a legtöbb képzési területen.

Tekintetbe véve az ország magas államadósságát, a költségvetési jövedelemcentralizáció tartósan magas szintjét és a költségvetési egyenleggel kapcsolatos állandósult problémákat, továbbá egyes ugyancsak jelentős költségvetési forrásokat igénylő területek (így például egészségi állapot/egészségügy, foglalkoztatás/munkahelyteremtés, stb.) súlyos problémáit, tisztán látható, hogy költségvetési forrásokból nemigen lehet jelentősen enyhíteni a felsőoktatás forráshiányán. A háztartási magánforrások nemzetközi összehasonlításban alacsonynak mondható aránya, valamint a közösségi vagy az egyéb, nem lakossági eredetű magánforrásból történő jelentősebb felsőoktatási forrásbevonás lehetőségének tartós hiánya kézenfekvővé teszi, hogy a felsőoktatás finanszírozásában az eddigieknél jóval nagyobb mértékben támaszkodjunk a háztartási magánforrásokra, azaz elsősorban a tandíjakra.

¹⁶ Például az alacsony felvételi keretszámok és továbbtanulási arányok az egy hallgatóra jutó oktatók nemzetközi összehasonlításban köztudottan magasnak tekinthető arányával párosultak.

Mivel a magyar gazdaság növekedési teljesítménye tartósan meglehetősen gyenge, nem várható, hogy az ország egyhamar „kinövekedje” magát abból a helyzetből, amelyben a felsőoktatásra fordítható költségvetési kiadások erősen korlátozottak, ezért jó ideig valószínűtlen, hogy a felsőoktatási támogatások GDP-hez viszonyított aránya érdemben annak az ezredforduló utáni évtizedben érvényesülő (a jelenlegit jelentősen meghaladó) szintje fölé növekedhessen. A nem lakossági (például vállalati) magánforrások finanszírozási szerepe jelentősen aligha bővíthető Magyarországon: Tekintettel arra, hogy Európában ezek szerepe általában sehol sem különösebben jelentős, sem az elhúzódó hazai válság körülményei között, sem pedig közvetlenül utána (amikor a kilábaláshoz szükséges beruházási igények elszívó hatása jelentős lesz) nem valószínűsíthető a felsőoktatásra fordított hazai vállalati források jelentős növekedése.

Más megoldás hiányában a felsőoktatás leszakadásának és a versenyképesség romlásának megelőzéséhez nélkülözhetetlen forrásbevonásnak tehát alapvetően magánforrásokra, méghozzá lakossági, háztartási magánforrásokra kell épülnie. Egy ilyen forrásbevonás kézenfekvő, gyakorlatban kipróbált és működőképes modellje az *effektív tandíjak* bevezetése és *általánossá tétele* a felsőoktatásban. Megfelelő *hallgatótámogatási rendszerrel* és *intézményi megoldásokkal* párosítva egy ilyen politika anélkül javíthat a felsőoktatás minőségén, hogy érdemben csökkentené a magasan képzett diplomások kibocsátását, vagy károsan befolyásolná a felsőoktatáshoz történő hozzáférést, és rontaná az esélyegyenlőséget. Ha azonban a hallgatótámogatási rendszer és az ehhez kapcsolódó intézményi megoldások (ösztöndíjak, kedvezmények, hallgatói kölcsönök, a tandíjak halasztott fizetését lehetővé tevő egyéb innovatív megoldások) fejlesztése elmarad, vagy nem megfelelő irányú lesz, a tandíjakra történő fokozottabb támaszkodás negatív hatással is lehet az esélyegyenlőségre és a társadalom nyitottságára, gátolhatja a felfelé történő társadalmi mobilitást, komoly tehetségek elsikkadásával járhat, és hátráltathatja az egyénekből rejlő intellektuális képességek kibontását.

A költségvetési források szűkössége és a felsőoktatás jelentős magánhozamai egyaránt indokolhatják, hogy a szükséges felsőoktatási forrásbevonás döntően a magánforrásokra épüljön, és a felsőoktatásban részt vevőket terhelje. Az emberi erőforrások és a felsőoktatás helyzete alapján ugyanakkor mind a szakértők, mind a kormányzat számára teljesen egyértelmű kellene, hogy legyen, hogy egy olyan fajta magánforrás-bevonás, amely egyidejűleg a költségvetési támogatások jelentős csökkentésével jár együtt (márpedig a 2012-

ben beindított reformok egyértelműen ebbe az irányba mutatnak), egyáltalán nem tekinthető a problémákra adott adekvát kormányzati vagy társadalmi válasznak.

Magyarország abban a szerencsés helyzetben van, hogy egy ilyen magánforrás-bevonás, a költségmegosztási modell ilyen irányú átrendeződése nemcsak szükséges, de lehetséges is. Már korábban *Semjén* [2004] is rámutatott arra, hogy a rendszerváltás utáni hazai vizsgálatok – például *Varga* [1995] – fényében a felsőoktatás egyéni megtérülése biztosított és jelentős. Ezen felül, mint arra *Varga* [1999] is rámutat, az is egyértelműen kijelenthető, hogy a rendszerváltás után a felsőfokú oktatás egyéni megtérülési rátája jelentősen megemelkedett Magyarországon, még ha nem is olyan jelentős mértékben, mint a középiskolai oktatásé (amelynek költségei jóval alacsonyabbak a felsőfokénál).

Varga [1996] számításai emellett a képzési területek jelentősen eltérő megtérülésére is utalnak, amit megerősített *Varga* [2001] a hallgatók – a fiatal diplomások életpálya vizsgálatának (FIDÉV) eredményeihez viszonyítva is meglehetősen megalapozottnak tűnő – kereseti várakozásai alapján számított *várható megtérülési rátáira* vonatkozó vizsgálata is. Ennek alapján tehát nem egységes, hanem képzési területenként is differenciált tandíjak tűnnek indokoltnak.

Jóval frissebb adatok alapján *OECD* [2011] és *Németh* [2012] nemzetközi összehasonlításban is megerősíti ezt a képet, sőt, az OECD-adatok alapján (egyértelműen látszik az is, hogy a magyar felsőoktatás megtérülési rátái nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően magasak.¹⁷ Ennek okait Magyarországon nem a diplomás bérek kiemelkedő mértékében, hanem a bérszerkezetben, az általában is, és képzettségi szint szerint is magasnak tekinthető bérkülönbségekben, valamint a táblázat által bemutatott időszakban még relatíve alacsony egyéni és társadalmi képzési költségekben kell keresni.

¹⁷ Az adatok annyiban kicsit meghökkentők, hogy az OECD-adatok alapján a magyar felsőoktatás társadalmi megtérülési rátái magasabbak az egyéni megtérülési rátáknál, miközben az ezzel foglalkozó irodalmak (például *Psacharopoulos* [1987]) visszatérő megállapítása szerint a társadalmi megtérülési ráták az oktatás állami támogatása miatt általában elmaradnak az egyéni megtérülési ráták mögött.

(9) Egy sikeres hazai taníj- és támogatási politikával szemben támasztandó főbb követelmények

Az európai országokban a tandíj – bár már hosszú ideje a felsőoktatás-politikai viták középpontjában áll – egyelőre meglehetősen marginális szerepet játszik. Egyes dél-európai országok magán-felsőoktatási szegmensétől, illetve néhány, a tervgazdaságról a piactudományra áttért ország joggal bírálható úgynevezett duális vagy kétvágányos tandíjrendszerétől eltekintve a tandíj – bár átmenetileg több európai országban is megjelent – csak viszonylag kevés helyen tudott tartósan gyökeret ereszteni. Európában gyakorlatilag egyedül a több kormányzati cikluson is átívelő, töretlenül egy irányba mutató, konzekvens brit (elsősorban is az angol) reformok jelentenek határozott, egyértelmű elmozdulást a magánfinanszírozás szerepének erősítése irányába a 2000-es években. A tandíj általános bevezetését szorgalmazó politika azonban számos európai országban, így Magyarországon is, csak rövid időszakokra, átmenetileg tudott felül kerekedni. Ha pedig a tandíjak bevezetését követő választáson az addig kormányon lévő erők elvesztették többségüket, a tandíjreformok eredményei a kormányváltást csak ritkán élték túl.

Miután azonban az előzőkben bemutatott folyamatok meggyőzően igazolták a költségmegosztás és a tandíjak magyarországi alkalmazásának szükségességét és hosszabb távon elkerülhetetlenségét, aligha lehet kérdéses, hogy a magyar felsőoktatás jövője szempontjából kulcskérdés egy, a korábbiaknál sikeresebb költségmegosztási modell – és ennek elemeként egy fenntartható tandíjrendszer – kialakítása és bevezetése. A különböző felsőoktatás-finanszírozási, költségmegosztási megoldások választásának természetesen mind a költségvetés, mind a felsőoktatás és hosszabb távon a hazai emberitőke-állomány szempontjából komoly következményei lesznek, amelyek érintik a társadalmi mobilitást és a munkaerő versenyképességét is.

Tekintsük át pontokba szedve, röviden – az eddigiekben megismert elméleti megfontolások és gyakorlatban szerzett tapasztalatok alapján –, hogy melyek azok a főbb tulajdonságok, követelmények, amelyeket egy *sikeres* – mind gazdasági, mind pedig társadalmi, illetve politikai értelemben – *fenntartható tandíj- és hallgatói támogatási politikának* ki kellene elégítenie! (Az egyes követelmények bővebb indoklását *Semjén* [2013] tartalmazza.)

1. A kiépitendő tandíjrendszernek *általánosnak* kell lennie, azaz *alapesetben* minden felsőoktatási képzési formára, minden intézményre és minden hallgatóra vonatkoznia kell! Fontos, hogy az átalakítás során megszüntessük azt a helytelen kelet-európai gyakorlatot, hogy miközben a felsőoktatási hallgatók egy része (még hozzá általában éppen az előnyösebb társadalmi helyzetű hallgatók) tandíjmentes állami finanszírozású férőhelyeken ingyenesen tanulhat, addig más részük (általában éppen a jórészt kevésbé előnyös háttérűeknek betudhatóan valamivel gyengébb tanulmányi teljesítménnyel belépők) jelentős, gyakran az önköltséget közelítő tandíjat – eufemisztikusan: költségterítést – kényszerül fizetni.

2. Olyan tandíjrendszerre van szükség, amelyben a tandíj *effektív*, azaz a *keresletet érdemben korlátozó* mértékű! Jelképes mértékű (feltehetően népnevelési szándékkal bevezetett) tandíjak esetén a finanszírozási politika anélkül vált ki felesleges hallgatói tiltakozásokat, és nyújt könnyen kihasználható politikai támadási felületet, hogy a felsőoktatás finanszírozási helyzete az érintettek számára is jól érzékelhetően javulna, illetve a költségvetésre nehezedő nyomás csökkenne.

3. Intézményi szinten az *összesített tandíjbevételeknek* jelentős, lehetőleg *meghatározó szerepe* legyen az intézmény bevételi szerkezetében – bizonyos ésszerű, a felsőoktatási intézmény jellege, képzési profilja által meghatározott korlátok között!

4. A tandíj-megállapítás *intézményi hatáskör* legyen, azaz ne központilag történjen! Ez természetesen nem zárja ki a tandíjak valamilyen mértékű központi szabályozását, ésszerű tandíjminimumok, illetve -maximumok előírását – de a kormányzatnak ezek meghatározása során is konzultálnia kell az intézményekkel, hogy elkerülhető legyen a központi árszabályozás kudarca, és biztosítható legyen az intézményvezetés felelőssége és számon kérhetősége.

5. A hivatalosan megállapított *tandíjak* különbségeinek részben a várható *megettérülési viszonyokon*, részben pedig a *tényleges költségeken* kell alapulniuk! A várható életkereseti, megettérülési viszonyokat nagymértékben figyelmen kívül hagyó tandíjak (például a kizárólag az önköltségen alapuló tandíjak) ugyanis előbb-utóbb mennyiségi és minőségi rekrutációs problémákhoz vezetnek, és nagy valószínűséggel eltorzítják a képzettségi szerkezetet. A kereseti viszonyok mellett azonban a költségeltéréseknek is tükröződniük kellene bizonyos mértékig a tandíjak mértékében, biztosítva azt, hogy két, jelentősen különböző önköltségű, de nagyjából azonos várható életkeresetet biztosító diploma közül a költségesebb képzés legyen

a drágább a hallgatók számára. Ennek híján ugyanis az árak orientáló szerepe elveszne, és a fogyasztói ártámogatások, illetve az ingyenes szolgáltatások esetén jól ismert kormányzati kudarc (társadalmilag nem hatékony fogyasztási szerkezet) lépne fel.

6. A tandíj *generáljon többletbevételt az intézmény számára*, azaz a tandíjbevétel növekedését elérő sikeres, a hallgatók által keresett intézményeket ne büntessék azzal, hogy költségvetési támogatásukat tandíjbevételeik növekedésének mértékében csökkentik!

7. A tandíj a magyarországi kereseti viszonyok mellett is legyen *megfizethető*! Egy középosztálybeli kétkeresős, átlagos gyermekszámú háztartás részére a normális életfeltételek biztosítása mellett a gyermekek tandíjának a tanulmányi idő alatt történő megfizetése ne jelentsen elviselhetetlen terhet!

8. A tandíj ne jelentsen feltétlenül a tanulmányi idő alatt fizetendő terhet, *megfizetése* legyen a hallgató választásától függően az *aktív kereső életszakaszra halasztható* – csak így biztosítható ugyanis, hogy a hallgató *családjának jövedelmi helyzete, fizetőképessége* lehetőség szerint *ne korlátozza* érdemben a *továbbtanulásról* történő döntést!

9. A rászorulóknak és a kiemelkedően tehetségeseknek számára a hiteleken túlmenően *esélyegyenlőségi, méltányossági és teljesítményelveket* egyaránt figyelembe vevő *támogatási rendszer* (az intézmény által biztosított tandíjmentességek vagy kedvezmények, valamint különböző kormányzati, illetve magánforrásokból finanszírozott, tandíjfizetésre is használható ösztöndíjak, vissza nem térítendő támogatások) is tegye lehetővé és ösztönözze a felsőoktatásban való részvételt!

10. Az utólagos hozzájárulások, illetve a diákhitelek visszafizetési szabályai (ideértve a türelmi időt, illetve a fizetés időleges felfüggesztésének vagy a bizonyos időn belül vissza nem fizetett tartozások leírásának, eltörlésének szabályozását) olyanok legyenek, hogy az adósok számára a *törlesztések ne jelentsenek túlzott*, a családalapítást, az önálló otthon megteremtését akadályozó, nehezen elviselhető *terheket*! E követelmény tulajdonképpen a megfizethetőség szempontjának kiterjesztése a hitelt felvevő hallgatókra.

11. A hitel-visszafizetési (-törlesztési) és -behajtási szabályoknak *biztosítaniuk* kell, hogy a hallgatói *hitelek jelentős* része térüljön vissza reálértéken az adósok aktív életpályája alatti befizetéseiből!

12. A hallgatói hitelrendszer olyan legyen, ami lehetővé teszi a *magántőke bevonását a hitelezésbe*, azaz ne csak a kormányzat/költségvetés lehessen a végső hitelnyújtó!

13. A tandíj- és a hallgatói támogatási rendszer *ne veszélyeztesse* azt a – nem magas, de nemzetközi összehasonlításban még elfogadható – felsőfokú *továbbtanulási arányt*, amely képzettségi szempontból egyelőre még garantálja a hazai munkaerő-állomány versenyképességét!

14. A rendszert érintő jelentős változásokat *jól elő kell készíteni*, és velük kapcsolatban viszonylag széles körű *társadalmi és politikai konszenzust* kell teremteni!

A felsorolt, gyakran egymásnak ellentmondó követelmények összeegyeztetése nehéz, maradéktalan egyidejű kielégítésük nyilvánvalóan lehetetlen. Mint oly gyakran a gazdaságpolitikában, tökéletes megoldások nincsenek, csak ésszerű kompromisszumok. A magas felsőfokú részvételt valamilyen ésszerű költségmegosztási modellel kombináló országok tapasztalatai azt mutatják, hogy az egymástól sokszor nagyon eltérő, de az adott országban közmegelegedésre alkalmazott, társadalmilag széles körben elfogadott megoldások sikere nagymértékben az adott társadalom egyenlőtlenséghez és közteherviseléshez való viszonyától függ, más társadalmi értékrend mellett a siker nem garantálható.

Még ha figyelembe is vesszük a probléma bonyolultságát és a tökéletes megoldások hiányát, a rendszerváltás óta eltelt több mint két évtized eddigi magyar kormányzati teljesítményét a felsőoktatási költségmegosztás területén akkor is joggal kiábrándítóan gyengének és rövidlátónak ítélnénk. Érdemi, hosszabb távon is fenntartható, a társadalmi igazságosság a magyar társadalomban elfogadott általános felfogásával összhangban álló és méltányos megoldások helyett legtöbbször eleve kudarcra ítélt, nem kellően átgondolt, magát a költségmegosztási gondolatot is már-már diszkreditáló, esetenként tartós károkat okozó, sebtében összegányolt látszattmegoldásokat találhatunk a területen.

(10) A költségmegosztás megreformálására tett főbb hazai kísérletek az elméleti követelmények fényében: a kudarcok a reformok hibáiban rejlő, illetve a hazai közgondolkodás bizonyos sajátosságaiból fakadó okai

Fel kell tennünk azt a kérdést, hogy vajon miért bizonyultak rendre kérészetűnek Magyarországon a rendszerváltás utáni két évtized kísérletei a felsőoktatási költségmegosztás átalakítására (a jelenlegi, meglehetően durva reform tartósságáról, politikai és gazdasági fenntarthatóságáról még alighanem túl korai lenne kimondani a végső szót). Ennek megértéséhez közelebb visz, ha rendre megvizsgáljuk, mennyire feleltek meg ezek a reformok az irodalomból levonható, az előzőekben összefoglalt követelményeknek. Mi lehetett a magyarországi közgazdasági gondolkodás és politikai kultúra szerepe abban, hogy ezek a reformtörekvések általában nem értek el tartós eredményt? Hogyan értékelhető röviden a jelenleg is folyó, a magánfinanszírozás arányának jelentős növelését célzó ambiciózus átalakítás, milyenek perspektívái, és milyen hatásaival kell számolnunk a szakirodalom és a nemzetközi tapasztalatok ismertének birtokában?

A hazai költségmegosztási politika és az ehhez kapcsolódó közgondolkodás vizsgálata önálló kötetet érdemelne: sajnos eddig nem készült átfogó elemzés a területről, bár kétségtelenül találhatunk értékes kísérleteket. Feltétlenül említést érdemel *Kucsera* [2010] terjedelmes dolgozata és *Ekler* [2007] rövidebb írása. Ezek szerzői azonban a korszak hallgatói érdekképviselőinek vezetőiként maguk is a felsőoktatási politika formálásának aktív részesei voltak, és kérdéses, hogy egykori fontos szerepük által meghatározott korábbi álláspontjuk mennyire engedi meg számukra a kellő távolságtartást a történetek leírásában és értékelésében. A politikai folyamatoktól távolabb álló kutatók tollából is kerültek ki ugyan rövidebb írások (például *Ladányi* [2007], [2008]), de ezek műfaji és terjedelmi okokból csak a legfontosabb folyamatok és mérföldkövek bemutatására és sommás értékelésére szorítkoztak, annak ellenére is, hogy a tandíjkérdés hazai történetét a rendszerváltás óta eltelt bő két évtizednél jóval tágasabb történeti kontextusba helyezték.

A kutatás tanulságainak levonásához nemcsak azt elengedhetetlen legalább röviden áttekintenünk, hogy a rendszerváltás óta a költségmegosztási problémára Magyarországon adott főbb megoldási kísérletek mennyire voltak szakmailag megalapozottak, megfelelően kidolgozottak, és mennyire voltak képesek teljesíteni a bemutatott elméleti kritériumokat. Érdekes lehet annak feltárása, melyek voltak – és miért épp ezek voltak – azok a jogos

elvárások, amelyeket a magyarországi költségmegosztási reformkísérletek során rendre figyelmen kívül hagytak, megsértettek. Vajon a rendszer átalakítására tett eddigi kísérletek mennyire vették figyelembe a rövid és középtávú költségvetési szempontokon túl a várható társadalmi következményeket, és a hozzáférés nyitottsága mennyire mutatkozott e reformkísérletek során megőrzendő társadalmpolitikai értéknek vagy tovább javítandó oktatáspolitikai célnak? Vajon kizárólag az utóbbi 23 évben kormányzati szerepbe került pártok rövid távú szemlélete okolható-e a régi költségmegosztási modell átalakításának eddigi kudarcos történetéért, vagy esetleg a problémák gyökere mélyebben, a hazai közgondolkodásban, esetleg a közgazdaságtani gondolkodásban rejlik?

Mint azt *Ladányi* [2008] tömör, de lényeglátó áttekintése megállapítja, a rendszerváltást megelőző két évtizedben alapvetően csak a hallgatók viszonylag szűk körére (a gyengébb tanulmányi eredményű hallgatókra) terjedt ki a tandíj-kötelezettség. A tandíj mértéke esetükben is a szülők jövedelmi helyzetéhez igazodott, és még az akkori jövedelmi viszonyokhoz mérten is viszonylag alacsony volt. Az 1985-ös oktatási törvény néhány kivételtől eltekintve általános alapelvvé tette az (első) felsőfokú képzés ingyenességét.

A rendszerváltás utáni első, 1993-ban elfogadott LXXX. számú felsőoktatási törvény (Ftv.) elméletben már tartalmazta a tandíjat mint általánosan alkalmazható finanszírozási eszközt. A törvény szerint az esélyegyenlőség érdekében az arra jogosultakat tandíjmentességben, illetve -kedvezményekben, valamint hallgatói támogatásokban kellett részesíteni, emellett a törvény felvetette az állami garanciavállalás melletti hallgatói hitelek és a szülők által érvényesíthető szja-kedvezmények lehetőségét is. A törvény tandíjfizetésre vonatkozó rendelkezései az eredeti kormányzati elképzelések szerint a kiegészítő jogszabályok elfogadása után, 1994 szeptemberében léptek volna hatályba, azonban mivel a törvényben felvázolt és megígért támogatási rendszer szabályait tartalmazó rendeletek megalkotására – feltehetően a koncepcionális kérdésekről alkotott tárcaszintű elképzelések eltérései miatt – a kormányzati ciklus végéig nem került sor, az új tandíj- és támogatási rendszer életbe lépését határozatlan időre elhalasztották.

A valóságban finanszírozási forrásként a tandíj érdemben a rendszerváltás után először a Bokros-féle, az államháztartás egészét érintő takarékosági intézkedésekkel összefüggésben került napirendre. Az államháztartás stabilizálását, fenntartható költségvetést és a növekedés alapjait megteremteni hivatott – a közbeszédben Bokros-csomagnak emlegetett – intézkedési

terv¹⁸ részeként bevezetett, az elképzelések szerint csak *kezdetben egységesen* havi 2000 forintos mértékű *tandíj* kétségkívül kielégítette a megfizethetőség követelményét. (A ennek esetleges differenciálásáról és jelentősebb emeléséről szóló döntést tudatosan későbbre halasztották.)

A „Bokros-csomag” által alkalmazott költségmegosztási megoldás a korábban tárgyalt kritériumrendszer több kiemelten fontos szempontját is sértette:

- nem volt effektív, azaz nem korlátozta érdemben a keresletet;
- nem volt differenciált;
- mértékének megállapítása nem intézményi hatáskör volt;
- megfelelő támogatási és diákhitelzési rendszer híján pedig még viszonylag alacsony mértéke ellenére is sérthette a hozzáférés nyitottságát és az esélyegyenlőséget.

A „Bokros-csomagban” szereplő egységes és relatíve megfizethető tandíj esélyegyenlőségre és a hozzáférés nyitottságára gyakorolt hatása elsősorban azért lett volna kedvezőtlen, mert bevezetését megelőzően nem dolgoztak ki működőképes hallgatói hitelrendszert, aminek híján a tandíj megfizetését nem lehetett volna az életpálya kereső szakaszára halasztani. A „Bokros-csomag” részeként bevezetett költségmegosztási reformot ráadásul nem előzte meg semmilyen erőfeszítés a politikai, illetve társadalmi konszenzus kialakítására – sajnos, ez a súlyos hiba a későbbi költségmegosztási reformkísérletek során is rendre megisméltődött.

A tandíj bevezetését kísérő, illetve azt követő utcai megmozdulások nyilvánvalóvá tették az akkori ellenzék számára, hogy a tandíj kérdésköre az 1998-as választási kampány egyik kulcskérdésévé válhat. Az akkori magyar politikai vitakultúra színvonalát is jellemzi, hogy az ingyenes felsőoktatás ígéretéből anélkül lehetett fontos politikai jelszót kovácsolni, hogy az ingyenesség, a képzési színvonal és a hozzáférés közti ellentmondásos viszony tudatosulhatott volna a választókban. A politikusok alighanem abból indultak ki, hogy az egyszerű (fél-)megoldások és (fél-)igazságok mozgósító ereje jóval nagyobb lehet a tömegek számára, mint a bonyolult összefüggéseken alapuló, szakmailag korrekt érvelésre épülő politikáé. Emiatt a tandíjkérdés nem oly módon vált forró választási témává, hogy miként is lehetne gyermekbetegségeitől megszabadítani, igazságosabbá és forrásnövelővé tenni a Bokros-féle

¹⁸ A csomag intézkedéseit egy 1995. március 22-i kormányhatározat és a május 30-án elfogadott gazdasági stabilizációs törvény öntötte jogi formába.

tandíjat, hanem lényegében megígérték a népszerűtlenné vált tandíj teljes eltörlését – legalábbis a nappali tagozatos, államilag támogatott képzések hallgatói számára.

Ahhoz, hogy egy konstruktív, kompromisszumos megoldások keresésére törekvő megközelítés helyett (sőt gyakorlatilag annak hiányában) a tandíjkérdés tabuvá tételére építő álszent populizmus tartósan meghatározóvá válhatott a magyar felsőoktatás-politikában, nyilván az is nagyban hozzájárult, hogy a már említett 144/1996. számú kormányrendelet anélkül „élesítette ki” a tandíj mértékének jelentős emelésére vonatkozó időzített robbanószerkezetet, hogy előtte megteremtette volna a halaszthatóság intézményi feltételeit. Az 1998-as választásokat követően az új kormány rekordgyorsasággal szabadult meg a népszerűtlenné vált tandíjtól, még mielőtt annak emelésére sor kerülhetett volna.

Annak érdekében azonban, hogy a választások után a tandíjak kiesése miatti forráshiány ne okozzon súlyosabb gondokat az állami felsőoktatási intézményekben, megengedték a (felsőoktatási törvény. 1996-os módosítása óta már létező, de az eddigi gyakorlatban elhanyagolható mértékű) költségtérítéses nappali képzés kiterjesztését a felvételi ponthatártól legfeljebb 10 százalékkal elmaradó jelentkezőkre. Azáltal, hogy az államilag finanszírozott képzésen belül eltörölték a tandíjat, miközben lehetővé tették, sőt ösztönözték a költségtérítéses nappali képzés (a korábbi 6. ábrán már dokumentált) „lopakodó” felfutását, a magyar felsőoktatási politika – a sokat hangoztatott üres szövegek ellenére – egyáltalán nem tért vissza a korábbi ingyenes vagy kváziingyenes felsőoktatási modellhez, hanem egyértelműen a duális tandíjpolitika útjára lépett. Bár a törvényhozás és a kormányzat eufemizmusokra épülő szóhasználata igyekezett elkendőzni azt a nyilvánvaló tény, hogy a költségtérítéses képzés kiterjesztése valójában a tandíj burkolt visszacsempészését jelenti a hallgatók egy nem elhanyagolható része számára, ez a törekvés azonban nyilvánvalóan sem az érintetteket, sem a hazai és külföldi elemzőket nem volt képes tartósan megtéveszteni.

Az 1998 ősze utáni felsőoktatás az ingyenes államilag finanszírozott, illetve a költségtérítéses képzések párhuzamossága mellett egy-egy adott képzésen vagy kurzuson belül is a kétféle finanszírozási formában tanuló hallgatók egymásmellettségére épült. Az így kialakult duális finanszírozási modell lényegében a szelektív tandíjfizetési kötelezettséget a (látszólag szigorúan teljesítményelven odaítélt) tandíjmentességgel kombinálta. Az, hogy egy intézmény mindkét finanszírozási formában indítható képzésen belül végül is ki került költségtérítéses, és ki került állami finanszírozású helyre, eredetileg kizárólag a felvételi eredmény, illetve (a

rendszer egy jóval későbbi kiigazítása után) az intézményen belül elért tanulmányi teljesítmény függvénye volt. A (lényegében implicit támogatásnak tekinthető) tandíjmentesség elosztása látszólag tehát kizárólagosan teljesítményelven működött.

Valójában azonban ez a rendszer szociálisan érzéketlen módon kifejezetten az iskolázottabb, magasabb társadalmi státusú és jövedelmű családok gyermekeit kedvezményezte, mivel a felvételei eredmények és a felsőoktatásban mutatott tanulmányi teljesítmények szoros pozitív kapcsolatban állnak a szülők iskolázottságával és társadalmi-gazdasági státusával.

Az 1998–2002 kormányzati ciklus felsőoktatás-politikájának tagadhatatlan eredményeként 2001-re végre kiépült egy, ha nem is problémamentes, de fenntartható hazai diákhitelrendszer (Majer [2002], Berlinger [2002].) Ez az alapvetően a tanulmányi idő alatti megélhetési költségek (legalább részben) hitelből történő finanszírozására kidolgozott rendszer azonban a költségtérítéssel képzések relatíve magas díjainak finanszírozására nem igazán volt alkalmas. Az egy szemeszterben felvehető maximális hitelösszeg ugyanis lényegében vagy csak a megélhetési költségeket, vagy csak a költségtérítéseket (vagy azok egy részét) fedezte; a hitel alacsony összeghatára semmiképpen nem tette lehetővé a költségtérítések és a megélhetés egyidejű hitelfinanszírozását. Ráadásul, mivel a diákhitel kamatai csak az alapkamat, illetve a más típusú kereskedelmi banki hitelek kamatainak akkori magas szintjéhez viszonyítva voltak alacsonyak, a felvehető hitelösszeg jelentősebb emelésére ebben a rendszerben reálisan nem is volt mód a nemfizetési kockázat jelentős növekedése nélkül.

Egy ilyen diákhitelrendszer csak egy olyan országban tette volna lehetővé, hogy a felsőoktatási részvétel lehetősége valóban ne, vagy csak kevéssé függjön a hallgató családjának teherviselő képességétől, ahol a felsőoktatás ingyenessége nem mítosz, hanem tény – ám Magyarország már a rendszer kiépülésekor sem volt ilyen ország, és a költségtérítéssel képzésben tanulók arányának erőteljes növekedésével a valóságban mind jobban eltávolodott ettől a választók számára sugallni kívánt hamis képtől.

A duális tandíjrendszer tehát nemcsak *per definitionem* sértette az általánossági követelményt, de emellett az esélyegyenlőség és a halaszthatóság követelményét is súlyosan megszegte. Ennek ellenére sem a főbb politikai erők, sem a választók, sem pedig a hallgatók és a jelentkezők oldaláról nem érték jelentősebb támadások ezt a mindinkább elterjedő igazságtalan rendszert. A duális költségmegosztási rendszer nem váltott ki tüntetéseket,

tiltakozásokat, és eltörlésének követelése mégcsak politikai napirendre sem került. Furcsa módon tehát mindmáig ez az igazságtalan öszvér-megoldás tekinthető szinte az egyetlen olyan hazai költségmegosztási modellnek, amely nem sértette explicit módon a konszenzuskövetelményt.

A 2002. évi kormányváltás után elindított, a magyar felsőoktatás bolognai rendszerre való átállítását megcélzó CSEFT (Csatlakozás az Európai Felsőoktatási Térséghez) program, majd az ebből kinőtt, más célok mellett az új felsőoktatási törvény előkészítését is célul tűző Magyar Universitas Program újabb esélyt kínált volna a költségmegosztási és finanszírozási rendszer megújítására. Ez az esély azonban jelentős részben azért sikkadt el, mert az akkori minisztériumi és politikai vezetés nem volt kész vállalni azokat a társadalmi és politikai *konfliktusokat*, amelyekkel a felsőoktatás *deklarált* (de valójában nem minden hallgató számára elérhető) *ingyenességének nyílt megszüntetése*, a tandíj-kötelezettség alapesetté tétele – még egy szociális és tanulmányi szempontokat egyaránt figyelembe vevő hallgatótámogatási rendszer és egy jelentős kormányzati támogatással működtetett halasztott tandíjfizetési/hozzájárulási rendszer bevezetése esetén is – az adott helyzetben feltehetően kiválthatott volna.

2003 nyarán a CSEFT program első, nyilvános vitára bocsátott és akkor a minisztérium honlapján is közzétett összefoglaló vitaanyagában még lehetséges opcióként szerepelt az ausztrál modell hazai adaptációja és a duális tandíjrendszer felszámolásának igénye *Semjén* [2003] alapján. A tandíj szó tabusításából következő eufemisztikus elnevezés sem kendőzhette el azonban, hogy az *utólagos képzési (vagy hallgatói) hozzájárulások* lényegében halasztott tandíjak. A hallgatói és a felsőoktatási érdekképviseleti szervezetek egyes, az akkori ellenzék szellemisége által befolyásolt képviselői (hallgatók és oktatók egyaránt) zsigeri alapon utasították el a javaslatot, azt hangoztatva, hogy a hozzáférés nyitottságát nem korlátozó utólagos hozzájárulások és az előre fizetendő tandíjak – az előbbi tagadhatatlan előnyei ellenére is – lényegében nem különböznek, és ezzel még azt is megakadályozták, hogy a kérdés érdemi vitájára sor kerülhessen. A minisztérium akkori vezetői sem a nyilvános szakmai vitában, sem a médiában nem próbáltak meg komolyan érvelni a javaslat mellett, és rámutatni arra, hogy az utólag fizetendő hozzájárulások nem korlátoznák a szegények hozzáférését, és a jövedelemfüggő kulcsok és mértékek miatt nem is jelentenének jelentős terhet a fiatal diplomások számára.

Vita híján az az érv is kiaknázatlan maradt, hogy egy olyan költségmegosztási modell, amelyben a képzési költségek egy részét utólag terhelik a diploma előnyeit hosszú távon élvezőkre, és a finanszírozásba fokozottabban bevonják a közvetlen haszonélvezőket, jóval igazságosabb, mint az a modell, amelyben adókon keresztül a lakosság egészére terítik szét a felsőoktatás teljes költségét. A tandíjak és diplomások által utólag fizetendő felsőoktatási hozzájárulások lényegi azonosságára rámutató első ellenzéki támadások hatására a közvélemény észérvekkel való meggyőzésének kísérlete helyett a minisztérium politikai vezetői haladéktalanul kihátráltak a programvezetés „cenzúráján” még átcsúszott javaslat mögül: a javaslatot a „lelepleződés” után még a holnapon szereplő nyilvános vitaanyagból is nyomtalanul eltávolították. A továbbiakban ez a javaslat politikai támogatottság hiányában 2006-ig a szakmai közgondolkodásból is teljesen kikerült, teljesen visszhangtalan maradt, érdemi megvitatására sosem kerülhetett sor.

A 2006-os választások után, de még az új kabinet megalakulása előtt, az ügyvezető kormány kísérletet tett a halasztott, utólagos tandíjfizetésre épülő költségmegosztási modell felélesztésére. Ausztrál szakértőket hívtak meg, hogy az apparátust és a szakpolitikusokat meggyőzzék e modell előnyeiről és működőképességéről. Az ekkorra már a miniszterelnök és az ügyvezető addigi miniszter támogatását is élvező javaslat így rövid időre *utólagos képzési hozzájárulás* néven feltámadt, és a kormányprogramba is bekerülhetett (*Ladányi* [2007], [2008]). A költségvetés akkori helyzetében azonban a javaslat már nem lehetett versenyképes: egy ilyen rendszer ugyanis leghamarabb csak a bevezetése utáni negyedik évben, azaz csak már az új (utólagos képzési hozzájárulásokra épülő) költségmegosztási rendszerben tanulmányaikat megkezdő hallgatók végzése és munkaerőpiacra lépése után hozott volna bevételeket az államháztartás számára – addig azonban az utólag fizetendő „tandíjakat” teljes egészében a költségvetésnek kellett volna megelőlegeznie. Ráadásul legalább három további évbe telt volna, mire a rendszer bevételei jelentős mértékűvé válnak.

Ezért az új kormány megalakulása után a hozzáférés nyitottságát érdemben nem korlátozó utólagos tandíjfizetés gyorsan lekerült a napirendről, és az új miniszter által előterjesztett – egy előre fizetendő, úgynevezett *fejlesztési részhozzájárulás* bevezetésére épülő – javaslat lényegében (az eufemisztikus elnevezéstől eltekintve) már nem sokban különbözött egy sima, de a hozzáférést jelentősen korlátozó tandíjrendszertől. A felsőoktatási törvény. 2006. július 24-én, ellenzéki támogatás nélkül megszavazott módosításával 2007. szeptember 1-jével hivatalosan is bevezették a fejlesztési részhozzájárulást, amelyet azonban csak 2008

szeptemberétől kellett volna ténylegesen is fizetniük az akkori másodéveseknek. (Mivel a hozzájárulás-fizetési kötelezettség alóli mentességek a hátrányos helyzet szükségtelenül és károsan szűk értelmezése miatt az alapvetően az intézményben elért tanulmányi eredményektől függtek volna, a mindenkori első évfolyamosokra a fizetési kötelezettség eleve nem is vonatkozott.)

A választott megoldás jelentős szépséghibája az volt, hogy a hallgatók túlnyomó többsége (a nem halmozottan hátrányos helyzetű hallgatók) csupán kiváló tanulmányi teljesítmény elérése esetén mentesülhetett volna a részhozzájárulás-fizetési kötelezettség alól – az pedig, hogy egy felsőoktatási intézményben ki képes kiváló eredményeket elérni, a társadalmi-kulturális háttér által nyilván erősen meghatározott. A rendszer kétségtelen pozitívuma lett volna ugyanakkor, hogy a bevételek egy részét az intézmény fejlesztésére kellett volna fordítani. Az a megkötés azonban, hogy a rendszer bevételeiből pontosan azokat támogatták volna elsősorban, akiknek jó tanulmányi eredményük miatt eleve nem is kellett ilyen hozzájárulást fizetniük, és akik egyben a tanulmányi eredmény és a család anyagi háttere közti tagadhatatlan sztochasztikus kapcsolat miatt az esetek többségében nem is igazán szorultak támogatásra, kimondottan igazságtalanná, joggal támadhatóvá tette a rendszert. Ráadásul az akkor működő, eredendően a hallgatók megélhetési költségeinek részleges finanszírozására kidolgozott diákhitelrendszer szabályait jelentősen módosítani kellett volna ahhoz, hogy a hozzájárulások fizetése legalább a diákhitel segítségével halasztható legyen, azaz hogy a család fizetőképessége ne befolyásolja nagyon jelentősen a felsőoktatáshoz való hozzáférést. Erre azonban még az ígérek szintjén sem történt kísérlet.

A jelzett problémák miatt a heves érdekképviseleti és politikai reakciókon aligha lehet csodálkozni. A „tandíjügy” ezek után a vizitdíj mellett a Fidesz által kezdeményezett 2008. márciusi úgynevezett „szociális népszavazás” egyik kulcskérdése lett. A kérdéseket természetesen úgy fogalmazták meg, hogy eleve nem igazán lehetett arra számítani, hogy jelentősebb tömegek szavaznak majd a kifogásolt intézkedések fenntartására. Ugyanakkor arra gondosan ügyeltek a kérdés megfogalmazásakor, hogy a költségterítéses oktatásra ne vonatkozzon a tandíj tilalma. A népszavazás – nem alaptalanul – komoly alkotmányossági aggályokat ébresztett sokakban (bővebben erről lásd *Ladányi* [2008]), és egy beadvány kapcsán végül is az Alkotmánybíróságnak kellett döntenie arról, érvényesek-e a kérdések, lehet-e ezekben népszavazást tartani. Az Alkotmánybíróság sokak által bírált, a költségvetést érintő népszavazások alkotmányos tilalmát sajátosan, a korábbi joggyakorlattal merőben

ellentétesen értelmező 2007. október 15-i határozata azonban végül elhárította a 2008-as „szociális népszavazás” előtti jogi akadályokat. Az őszi beszéd napvilágra kerülése óta felkorbácsolt indulatok és az intézkedések népszerűtlensége, valamint a nagyon gyenge kormányzati kommunikáció ismeretében a népszavazás eredménye egy percre sem lehetett kérdéses, és hatására a fejlesztési részhozzájárálsra épülő Hiller-féle tandíjreform még azelőtt kimúlt, hogy valójában bárkinek is ilyen hozzájárulást kellett volna fizetnie.

A fejlesztési részhozzájáráls a korábban bemutatott elméleti követelmények jelentős részét ugyan többé-kevésbé kielégítette, három fontos kritériumot azonban nagyon súlyosan sértett. Megfizetése ugyanis nem volt a kereső életszakaszra halasztható, a hozzá társuló, a teljesítményelvet túlhangsúlyozó támogatási rendszer nem felelt meg alapvető méltányossági, esélyegyenlőségi követelményeknek, és bevezetését egyáltalán nem övezte konszenzus, vagy széles körű szakmai vita. (Ez utóbbi szempont számon kérhetőségét és jelentőségét kétségkívül csökkentheti, hogy ezt a szempontot minden eddigi hazai kormányzati próbálkozás egyaránt semmibe vette.) E fontos szempontoknak az elhanyagolása, – a kormányzattal szemben álló általános közhangulat és a szavazást megelőző kormányzati PR-kampány rendkívüli gyengesége, hiánya mellett – nyilván szintén komoly szerepet játszott abban, hogy a javaslat a népszavazás hatására a sülyesztőbe került.

A „szociális népszavazás” és a 2010. évi választási kampány után sokak számára alighanem meglepő lehetett, hogy a 2011 végére megszületett és 2012. január 1-jén hatályba lépő új, felsőoktatási törvény (2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról) nemcsak hogy nem szüntette meg a térítésköteles és az ingyenes felsőfokú képzések közötti igazságtalan finanszírozási különbségeket, hanem az addigi duális rendszert immár háromosztatúvá tette.¹⁹ Míg az állami ösztöndíjjal támogatott hallgatók továbbra is ingyenesen tanulhatnak az állami finanszírozású helyeken, a korábbiakban a (nem teljesen tisztázott tartalmú) költségtérítést fizető hallgatókat az új rendszerben úgynevezett részösztöndíjas hallgatók, illetve a (teljes) önköltséget fizető hallgatók váltották fel.

Az, hogy a zavaros és tisztázatlan költségtérítés helyére az önköltség valamivel megfoghatóbb fogalma lépett, a szabályozás egyértelműsége szempontjából kedvező változás (az önköltség

¹⁹ A törvény 46. paragrafusának 1. bekezdése értelmében a költségviselés formája szerint a felsőoktatási képzésben részt vevők „magyar állami ösztöndíjjal támogatott” hallgatók, „magyar állami részösztöndíjjal támogatott” hallgatók, valamint „önköltséges” hallgatók lehetnek. A 3. bekezdés szerint: „A magyar állami ösztöndíjjal támogatott hallgató képzésének teljes költségét, a magyar állami részösztöndíjjal támogatott hallgató képzési költségének felét az állam, az önköltséges képzés költségeit a hallgató viseli.”

meghatározásának ikertermelést folytató vállalatokban a vállalat-gazdaságtanból közismert nehézségei²⁰ ellenére is). Ugyanakkor, míg a korábbi szabályozás azt is megengedte, hogy a költségtérítési díj a folyó képzési költségek csupán 50 százalékát fedezze, az új szabályozás értelmében az önköltséges hallgatók a teljes fajlagos képzési költséget kénytelenek lesznek viselni. Az önköltséges hallgatók által a 2012–2013. tanévben fizetendő díjak ismeretében ma már megállapítható, hogy azok az esetek nagyobb részében lényegesen magasabbak lettek a korábbi költségtérítéseknél. Ennyiben általában inkább a részösztöndíjas képzés tekinthető a korábbi költségtérítéses képzés „jogutódjának”, míg az önköltséges képzést egy alapvetően új finanszírozási formának foghatjuk fel.

A 2012–2013. tanévtől életbe lépő új rendszerben tehát továbbra sincs általános, egységesen minden jelentkezőre vonatkozó, de egyénileg (rászorultság, illetve teljesítmények alapján) megszerezhető mentességekkel, kedvezményekkel és támogatásokkal részben vagy egészen semlegesíthető tandíj. Ugyanakkor a részösztöndíjas vagy önköltséges finanszírozási formában tanuló hallgatók számára a tandíj *effektív, keresletkorlátozó, esélyegyenlőséget korlátozó, visszatartó* hatású lehet (a Diákhitel-2 rendszeren keresztül megvalósítható *halaszthatóság* és a támogatási rendszer egyéb elemei ellenére is).

A tandíjak megállapítása azonban sajnálatosan *egyoldalúan a költségviszonyokra* épül, a megtérülési viszonyok inkább csak a keretszámok belső struktúrájában tükröződnek, amennyiben a gyengébb egyéni megtérülésű képzések nagyobb eséllyel kapnak államilag finanszírozott, illetve részösztöndíjas helyeket, mint a jó megtérülésű, magas kereseti prémiumokkal járó képzések. A finanszírozási rendszer háromszatúvá válása a korábbi duális rendszer okozta igazságtalan, méltánytalan teherviselési különbségeket tehát nem szüntette meg, sőt a hallgatók az önköltséges képzésbe kényszerülő része számára inkább még tovább is fokozta azokat. Ráadásul, míg a korábbi rendszerben alapvetően a korábbi tanulmányi teljesítmények és a felvételi vizsga eredményei határozták meg a *teherviselési egyenlőtlenségeket*, az új rendszerben a teherviselés mértéke nagymértékben attól függ, hogy a kormány az adott képzést *milyen finanszírozási formában* engedi meg indítani.

²⁰ Mivel az ikertermelés esetén a költségek elkülönítése sohasem lehet egyértelmű, minden, a témát érintő tankönyv számos önköltség-meghatározásra alkalmas módszert mutat be, amelyek természetesen egymástól igen eltérő eredményekhez vezethetnek. A felsőoktatási költségtérítéses képzéssel kapcsolatban Szitás József is felhívja a figyelmet az ikertermelésből adódó nehézségekre a költségtérítések meghatározása során (Szitás [2006] 47. o.)

Még nem tudhatjuk, vajon a költségmegosztási rendszer a kormány által tervezett jövőbeli elmozdulásának irányát jelzi-e Orbán Viktor a teljes önköltség halasztott, utólagos megfizetését immár minden hallgató számára követelményként kitűző víziója (*Orbán* [2012], *Zaránd* [2012]), vagy esetleg ez csak egy olyan viszonyítási alapként felvetett szélsőséges elméleti lehetőség, melynek fényében az addigi finanszírozási változások akár méltányos, a mobilitást nem kizáró, hallgatóbarát megoldásnak is tűnhetnek.

Ez az elképzelés még nem tűnik elég kidolgozottnak ahhoz, hogy alapos véleményt lehessen formálni róla. Annyi azonban már az első szakmai és sajtóreakciók fényében is világosan látható, hogy a rendszer realitása (*Bíró*[2012], illetve *Szabó* [2012]), megvalósíthatósága és fenntarthatósága egyaránt erősen megkérdőjelezhető. Amennyiben a nem jelentéktelen belső problémák ellenére a vázolthoz hasonló rendszer mégis megvalósulna, az a különböző ellentmondó szempontokat valamilyen mértékig sikerrel ötvöző, összeegyeztető ésszerű kompromisszum helyett egy szélsőségesen egyoldalú, nagyon vitatható finanszírozási megoldás lenne.

Problematikusnak tűnik a fizetendő tandíjak egyoldalúan költségoldali, a megtérülési viszonyokat és a keresztfinanszírozás lehetőségét figyelmen kívül hagyó meghatározása. A megfizethetőséggel kapcsolatos aggályokat az alapesetben egységesen mindenkire kiterjesztett utólagos fizetés ugyan érvénytelenítheti, azonban a fizetés kereső életszakaszra történő kitolását szolgáló támogatott, jövedelemfüggő törlesztésű hitel visszatérülési, illetve költségvetési kockázatai jelentősek.²¹ Emellett a méltányossági, társadalmi mobilitási szempontok is sérülhetnek, amennyiben az alacsonyabb szociális státusú családokból érkező hallgatókra az adósság vállalása valóban fokozottan visszatartó erejű, mint azt az amerikai kutatások igazolják. Amennyiben a jelentős adósságvállalástól való idegenkedés a kamattámogatások ellenére is jelentős lenne, az sem kizárható, hogy egy ilyen finanszírozási rendszer esetén a továbbtanulási arány mértéke nem biztosítaná hosszabb távon a gazdaság dinamikus fejlődéséhez nélkülözhetetlen magas képzettségű, emberitőke-szempontról versenyképes munkaerő-állomány létrejöttét. Ráadásul, egy ilyen (az EU-n belül különösen kedvezőtlennek számító) finanszírozási rendszer versenyhátrányba hozná a hazai felsőoktatási

²¹ Szélsőséges esetben akár még az is elképzelhető, hogy a visszafizetési rendszer működtetését szolgáló költségvetési támogatások – a kamattámogatások, illetve a maximális törlesztési idő lejártá vagy az adós halála, munkaképtelensége, nem kereső státusa, illetve munkavállalásának szektora (a közösségi szektorban dolgozók adósságát ugyanis elengedhetik) miatt elengedett, leírt tartozások – idővel nagyobb éves költségvetési terhet jelentenének, mint amennyibe a tandíjmentes felsőoktatás éves támogatása kerülne (vö. *Johnstone* [2006] 122. o.)

intézményeket, és jelentős agyelszívást generálna: a tehetséges fiatalok kedvezőtlen mértékű elvándorlását indíthatná be.

Érdekes módon, a tandíjjal kapcsolatos 2011 utáni kormányzati álláspont gyökereit (sőt, már a Hiller-féle tandíj- és támogatási rendszer egyes elemeiét is) egészen máshol kell keresni, mint ahol az logikus lenne. A mai, a könyvben korábban bemutatott, elméletileg alátámasztott és megindokolt szakmai követelményeknek meg nem felelő kormányzati „megoldások” ideológiai gyökere két, a korábbi magyar reform-közgazdaságtanból szervesen kinőtt gazdaságpolitikai alapvetés: *Bokros* [2004], illetve *Bokros és szerzőtársai* [2006].

Ezekben a magyar szakmai közgondolkodásra jelentős hatást gyakorolt gazdaságpolitikai pamfletekben a felsőoktatással kapcsolatban megfogalmazódik a munkaerőpiac szükségleteihez igazodó kapacitástervezés igénye, valamint egy jelentős mértékű, „az egyetemek, főiskolák működésének változó költségeit, így elsősorban az oktatók fizetését” fedezni képes tandíj szükségessége. Ettől a szerző a minőséget rontó súlyos alulfinanszírozottság megszűnését és az intézmények közt a hallgatókért folyó verseny erősödése miatt a minőség emelésére való fokozottabb ösztönzést várja. Ugyanakkor Bokros [2004] felsőoktatással kapcsolatos javaslatainak egy része olyan hatásokkal járna,²² mint azt ő is előrevetíti, amelyek sokkal inkább a felsőoktatáshoz kapcsolódó, *nem kellően megalapozott hazai mítoszokra* [diplomás túlképzés, „felduzzasztott és felhígított hallgatói és oktatói létszám”, túlméretezett intézményhálózat és túlzott felsőoktatási költségvetési kiadások] reagálnak, ahelyett, hogy *a valós helyzet* szempontjából fontos kérdésekre összpontosítanának.

A 2006. évi választások előtt a nagyhatású *Bokros és szerzőtársai* [2006] cikk foglalta össze, mit kellene a következő kormánynak mindenképp másként tennie, mint közvetlen elődeinek. Kétségtelenül a cikk komoly erénye, hogy az előző négy év hazug sikerpropagandájával (Pannon Puma és társai) szakítva, reális képet fest a magyar gazdaság helyzetéről, a valós problémákra hívja fel a figyelmet, és ott keresi a megoldást, ahol azt keresni kell: költségvetési kiigazítást és az államháztartási hiány jelentős csökkentésére irányuló mélyreható államháztartási, jóléti reformot követel.

²² „[...] korlátozná a diplomák iránti keresletet, megszüntetné a felesleges felvételt és túlképzést”; „fékezné a költségvetési erőforrások pazarlását, hiszen amelyek intézménynek nem sikerülne elérni a minimális hallgatói létszámot, az veszteségesse válna, és hamarosan be kellene zárni.” (120. o. – kiemelések az eredetiben.)

Ugyanakkor a szerzők által – például az egészségügy, az egészségbiztosítás, a közoktatás és a felsőoktatás terén – javasolt konkrét reformlépések, bár mindig hangzatosak, gyakran nem a valóban elsődleges fontosságú problémákra irányulnak. Ráadásul mintha a szerzők helyenként jelentősen túlbecsülnék a központi kormányzat lehetőségeit, és meglepő módon többször is olyan jelszavakat fogalmaznak meg, amelyek már a szocializmusban is inadekvátak voltak, és látványosan kudarcot vallottak.

Lássunk néhány oktatáshoz kapcsolódó példát ezekre! Az olyan megállapítások, ígéretetek, mint hogy „visszaáll a szakmunkásképzés rangja, becsülete”, „hosszabb távon enyhülhet a diplomás munkanélküliség”, azt mutatják, hogy a szerzők nem mindig a valós munkaerő-piaci problémákból indulnak ki, hanem (néha öntudatlanul is lobbierdekeket szolgálva) fantomokra lőnek. Az olyan kijelentések pedig, mint hogy „a felsőoktatás minőségének látványos javítása megköveteli, hogy a központi kormány az állami egyetemek, főiskolák kibocsátását szigorúan összehangolja a jövőben várható munkaerő-piaci kereslettel”, illetve „[a] megtakarított költségvetési forrásokat szigorúan a munkaerőpiac igényeihez szabott méretű és szerkezetű felsőoktatási intézmények fejlesztésére, korszerűsítésére kell fordítani”, arra utalnak, hogy a szerzők mind a munkaerő-szükséglet pontos kormányzati előre jelezhetőségét, mind pedig a (biztonságosan eleve csak rövid távra megjósolható) munkaerő-piaci kereslet előrejelzésére alapuló oktatástervezés hasznosságát illetően komoly, de sajnos alaptalan illúziókat táplálnak.

„Az új tanév kezdetétől, vagyis 2006 szeptemberétől ismét indokolt bevezetni a felsőoktatási tandíjat, mégpedig olyan mértékűt, amennyit ma az önköltséges képzésben részt vevő hallgatók kénytelenek fizetni. A kiváló teljesítményt nyújtó szegény diákok tandíjmentességet kapnak. Ezzel egy időben meg kell szüntetni a fejkvóta szerinti állami finanszírozást, a hallgatói normatívát.” Eltekintve a terminológiai tájékozatlanságtól, pontatlanságtól,²³ a javaslat lényege is számos komoly problémát vet fel. *Egyfelől* a tandíj javasolt mértéke túlzottan magas, a működési költségek tekintetében teljesen önfinanszírozó felsőoktatás nemzetközileg is szinte példa nélküli víziója hazai körülmények között pedig mindenképpen teljesen elhibázott. *Másfelől* komoly hiányosság az, hogy sem a 2006-os Élet és Irodalom-

²³ A hallgatói normatíva ugyanis a magyar államháztartási jogi terminológia szerint egyáltalán nem azonos a képzés fejkvóta szerinti normatív támogatásával, hanem az intézmények által folyósított hallgatói támogatások forrásául szolgál.

cikk, sem pedig Bokros korábbi alapvetése nem foglalkozik érdemben a támogatások kiválóságon alapuló elosztásának társadalmi hatásaival,²⁴ továbbá az is kifogásolható, hogy a cikkben említés sem esik arról, hogy a költségmegosztás ilyen drasztikus átszabása nem valósítható meg a hallgatói hitelrendszer jelentős átalakítása, kiterjesztése nélkül, végül pedig az sem hagyható említés nélkül, hogy a munkaerő-piaci igényeket fetisizáló központi felsőoktatási létszámtervezés is erősen kérdéses eredményességű, rendszeridegen eszköz.

Bokros a köz- és felsőoktatás, illetve az egészségügy hazai visszasságainak jogos kritikájából kiindulva, e szektorok problémáira több esetben is olyan egyszerű, közérthető, ám gyakran nem kellően kimunkált piaci megoldásokat javasol, amelyek a fejlett országokban általában nem, vagy nem az általa javasolt formában működnek, illetve ahol működnek, ott a velük kapcsolatos tapasztalatok kifejezetten ellentmondásosak, mivel esetenként negatív társadalmi hatásokkal járnak.²⁵ Ezeket a helyenként meglepően etatista ötletekkel kevert vulgárisan piacelvű megoldásokat a magyar szakmai és politikai közélet mintha nem lett volna képes értékükön kezelni.

Fontos lenne, hogy a magyar politika és közvélemény végre levonja ennek a két évtizedes tandíjhullámvasútnak a tanulságait. A jelenlegi költségmegosztási modell

- ◆ igazságtalan, mivel aránytalan terheket ró a családjuk társadalmi helyzetéből kitörni, felemelkedni vágyó tehetséges diákokra, miközben erősen támogatja az előnyös társadalmi háttérű családok továbbtanuló gyermekeit;
- ◆ azáltal, hogy azokat a képzéseket, amelyekből a legnagyobb az esély a gazdasági és politikai elitbe való bekerülésre, csak tandíj köteles formában teszi elérhetővé, hozzájárul ahhoz, hogy a jelenlegi társadalmi elit bebetonozhassa (monopol)pozícióit;

²⁴ Korábbi művében erről a kérdéstről a következőket írta: „A fiatal évfjártok legfeljebb húsz százalékát kitevő szegény sorsú, de tehetséges diákoknak minden felsőoktatási intézmény kötelezően kínálna tandíjmentességet” (Bokros [2004] 120. o.). Ez a látszólag pozitív javaslat nehezen értelmezhető. Egyrészt, amikor manapság nagyjából egy évfjárt erősen szelektált harmada jut el a felsőoktatási képzésig Magyarországon, nyilvánvalóan nem kerülhet be az évfjárt 20 százaléka szegény sorsú családokból. Másrészt viszont a felsőoktatásba bekerültek maximum 20 százalékára (tehát az évfjárt nagyjából 6 százalékára) vonatkozik az ígélet, erősen kérdéses, hogy ez elégséges-e annak eléréséhez, hogy a tehetséges, ám nem tehető családból érkező diákok is diplomához juthassanak.

²⁵ Például a közoktatásban a „működés változó költségét” Bokros [2004] szerint egyértelműen a központi költségvetésből fedezendő egységes „tanulói fejkvóta szerinti finanszírozásnak” kellene biztosítania – az „iskolaválasztás szabadsága” és a „tanintézetek közötti verseny” feltételei mellett. (118. o.) Az ilyen rendszerrel kísérletező országok tapasztalataira épülő empirikus vizsgálatok (lásd például Waslander és Thrupp, 1997) azonban arra utalnak, hogy egy ilyen, látszólag tetszetős és igazságos megoldás hatására beinduló spontán folyamatok nagyon könnyen az *iskolai szegregáció* erősödését válthatják ki.

◆ súlyosan eltorzítja a magyar felsőoktatási kibocsátás nagyságát és belső szerkezetét is, a munkaerőpiac igényeire való nem kellően megalapozott hivatkozással az emberi erőforrások oldaláról is hozzájárulva a magyar gazdaság tartós leszakadásához.

További fontos megoldandó probléma, hogy

- ◆ az önköltségen alapuló mértékű, Európában egyértelműen magasnak számító jelenlegi magyar tandíjak megfizetését lehetővé tevő Diákhitel-2 rendszer hosszú távon feltehetően nem lesz fenntartható, ennek pedig idővel vissza kell hatnia a költségmegosztási rendszerre;
- ◆ egyes, döntően közalkalmazotti pályákra felkészítő felsőfokú képzések esetén a képzés ingyenességének megőrzése sem lehet képes hosszabb távon fenntartani a diplomás közalkalmazottak – a versenyszféra diplomásainak béréhez vagy a képzetlen munkáért kapható uniós bérekhez képest – megalázón alacsony bérszínvonal mellett a munkaerő-kínálat megfelelő szintjét és minőségét.

Jó lenne, ha akkor, amikor a közpolitika formálói majd végre felismerik ezeket a jelenlegi költségmegosztási modellből fakadó problémákat, ne kezdődjön újabb visszarendeződés a tandíjfronton: ne térjünk vissza egy korábbi fenntarthatatlan állapothoz, az eddigi tanulságok levonása nélkül ne szálljunk fel azonnal a hullámvasút egy újabb menetére!

Jó lenne, ha az újabb kapkodó átalakítás előtt végre azt is megvizsgálnák, hogyan hat a jelenlegi költségmegosztási rendszer a különböző társadalmi háttérű diákok felsőoktatási hozzáféréseire, és ennek ismeretében látnának hozzá a rendszer átszabásához. Azt is meg kellene vizsgálni, hogy melyek voltak azok a megkerülhetetlen problémák, amelyekre a jelenlegi költségmegosztási reformok vagy a korábbi reformlépések, ha nem is mindig szerencsés módon, de reagálni próbáltak: nem szabad úgy hozzálátni a rendszer átalakításához, mintha ezek a problémák nem is léteznének.

Ha azt kívánjuk, hogy a jelenlegi rendszer egyes elemeinek továbbfejlesztésével és átalakításával létrejöhessen egy hosszabb távon fenntartható, igazságosan szétterített és alacsonyabb hallgatói terhekkal járó költségmegosztási modell, ennek részleteit nem lehet titokban kidolgozni egy politikai boszorkánykonyhában! Csak akkor tudunk leszállni a hullámvasútról, és az értelmetlen, mindig ugyanoda visszatérő körbevasutazgatás helyett a kivezető útra lépni, ha kialakítjuk azokat a szakmai és politikai mechanizmusokat, amelyek nélkül nem lehet sikeres finanszírozási reformot kidolgozni és megvalósítani. Az érintettek

megkérdése nélkül – egy csupán a társadalom egy része által osztott politikai vízió által vezényelten – ugyanis biztosan nem lehet sikeresen átalakítani a felsőoktatást és annak finanszírozását. Márpedig méltányos felsőoktatás-finanszírozási rendszer nélkül nem létezhet tartósan sikeres és versenyképes felsőoktatás, a felsőoktatás sikeressége pedig hosszabb távon nagyban befolyásolja az ország felemelkedési esélyeit.

Ahhoz, hogy egy valóban fenntartható és továbbfejleszhető költségmegosztási modell jöjjön létre, az is elengedhetetlennek tűnik, hogy a főbb gazdasági és társadalmi erők egy alapos – a felhasználók, a felsőoktatásban közvetlenül érdekeltek, valamint a terület kutatóinak bevonásával történő – helyzetfelmérés után konszenzusra jussanak a hazai felsőoktatás fő problémáiról, kívánatos méretéről és átalakításának fő céljairól. E konszenzusra építve – a széles körű társadalmi és szakmai vita tanulságait is hasznosítva – lehet csak kidolgozni egy olyan költségmegosztási rendszert, amely képes lehet megteremteni egy valóban versenyképes és adaptív magyar felsőoktatás alapjait.

Hivatkozások

BARR, N. [2001]: *The Welfare State as Piggy Bank: Information, Risk, Uncertainty and the Role of the State*. Oxford University Press, Oxford, 296 o.

BARR, N.–FALKINGHAM, J. [1993]: *Paying for learning*. Welfare State Programme. Discussion Paper, WSP/94, London School of Economics.

BÍRÓ ZSUZSANNA HANNA–SETÉNYI JÁNOS [2010]: Interjú Semjén Andrással, az MTA Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársával, *Educatio*, 19 évf. 3. sz. 448–452. o.

BEHRMAN, J. R.–KLETZER, L. G.–MCPHERSON, M. S.–SCHAPIRO, M. O. [1998]: *The Microeconomics of College Choice, Careers, and Wages: Measuring the Impact of Higher Education* Megjelent: Zemsky, R.–Cappelli, P. (szerk.): *The Annals of the American Academy of Political and Social Science: The Changing Educational Quality of the Workforce*, 12–23. o. <http://people.ucsc.edu/~lkletzer/collegechoice.pdf>.

BERLINGER EDINA [2002]: A jövedelemarányos törlesztésű diákhitel egyszerű modellje, *Közgazdasági Szemle*, 49. évf. 12. sz. 1042–1062. o.

BÍRÓ MARIANNA [2012]: Orbán: Minden diák fizessen. *Népszava online*, augusztus 14. <http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=576716>.

BOKROS LAJOS [2004]: *Verseny és szolidaritás. Élet és Irodalom* (az Irodalom Kft. kiadása), Budapest, 152 o.

BOKROS LAJOS–BAUER TAMÁS–CSILLAG ISTVÁN–MIHÁLYI PÉTER [2006]: *Utolsó esély. Élet és Irodalom*, május 20.

CHAPMAN, B.–RYAN, C. [2002]: *Income Contingent Financing of Student Charges for Higher Education: Assessing the Australian Innovation*. Megjelent: Woodhall, M. (szerk.): *Paying for Learning Paying. The Debate on Student Fees, Grants and Loans in International Perspective*. Special International Issue of *The Welsh Journal of Education*, Vol. 11. No. 1.

EKLER GERGELY [2007]: *Tandíjtörténet*. Megjelent: Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve 2006. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Economix Rt.*, 652–661. o.

EURYDICE [2000]: *Two Decades of Reform in Higher Education in Europe: 1980 Onwards*. Eurydice European Unit, Brüsszel, 567 o. <http://www.csd.uoc.gr/~tziritas/16/009EN.pdf>.

FULLER, W.–MANSKY, C.–WISE, D. [1982]: *New Evidence of Economic Determinants Postsecondary Schooling Choices*, *Journal of Human Resources*, 12. 477–495. o.

GALASI PÉTER [2004]: *Túlképzés, alulképzés és bérhozam a magyar munkaerőpiacon 1994–2002*, *Közgazdasági Szemle*, 51. évf. 5. sz. 449–471. o. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00104/pdf/3galasi.pdf>.

GILLEN, A. [2008]: A Tuition Bubble? Lessons from the Housing Bubble. Center for College Affordability and Productivity, Washington D.C. 24 o. http://www.centerforcollegeaffordability.org/uploads/Bubble_Report_Final.pdf.

GODENIR, A.–DELHAXHE, A.–DEUTSCH, L. [1999]: Key Topics in Education. Vol. I. Financial support for students in higher education in Europe. Trends and debates. European Commission, Luxembourg, 260 o.

GRANT THORNTON [2011]: The financial health of the Higher Education sector. Grant Thornton UK LLP, 22 o. http://www.grant-thornton.co.uk/pdf/he_financial_health_aug11.pdf.

GREENAWAY, D.–HAYNES, M. [2000]: Funding Universities to Meet National and International Challenges. University of Nottingham, School of Economics, Policy Report, 115 o.

HALÁSZ GÁBOR [2012]: Finanszírozási reformok a felsőoktatásban: nemzetközi összehasonlító elemzés. Megjelent: Temesi (szerk.) [2012] 11–65. o.

HANSEN, W. L. [1983]: Impact of Student Financial Aid On Access. Megjelent: Froomkin, J. (szerk.): The Crisis in Higher Education. The Academy of Political Science, New York, 84–96. o.

HELLER, D. E. [1997]: Student Price Response in Higher Education. An Update to Leslie and Brinkman. Journal of Higher Education, Vol. 68. No. 6. 624–659. o.

JACKSON, G. A. [1988]: Did College Choice Change During the Seventies? Economics of Education Review, Vol. 7. No. 1. 15–27. o.

JACKSON, G.–WEATHERSBY, G. [1975]: Individual Demand for Higher Education: A Review and Analysis of Recent Empirical Studies. Journal of Higher Education, Vol. 46. No. 6. 623–652. o.

JOHNSTONE, B. D. [2006]: Financing Higher Education. Cost-Sharing in International Perspective. Global Perspectives on Higher Education, Vol. 3. Boston College Center for International Higher Education, ICHEFAP and Sense Publishers, Chestnut Hill, MA–Buffalo, NY–Rotterdam, 292 o.

JOHNSTONE, D. B.–MARCUCCI, P. [2009]: Student Loans in International Context: A Primer, The International Comparative Higher Education Finance and Accessibility Project, Buffalo, N.Y.

JOHNSTONE, B. D.–MARCUCCI, P. N. [2010]: Financing Higher Education Worldwide. Who Pays? Who Should Pay? The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 322 o.

KANE, T. J. [1994]: The Causes and Consequences of Recent Tuition Increases. Monograph, Kennedy School of Government, Cambridge, MA.

KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR [2005]: Általános iskolai szegregáció, I. rész, Okok és következmények és II. rész, Az általános iskolai szegregálódás folyamata Magyarországon és az iskolai teljesítménykülönbségek. Közgazdasági Szemle, 52. évf. 4. és 5. sz. 317–355. és 462–479. o.

KUCSERA TAMÁS GERGELY [2010]: Az országos felsőoktatási hallgatói képviselő és a magyarországi hallgatói önkormányzati modell fejlődéstörténete 1988–2008. Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola. A kormányzás területi, történeti és társadalmi dimenziói. Politikatudomány Program, Pécs, 239 o.

LADÁNYI ANDOR [2007]: Jövője van. Tandíjtörténet. Magyar Narancs, 16. április 19. http://magyarnarancs.hu/belpol/tandijtoritenet_jovoje_van-67004.

LADÁNYI ANDOR [2008]: Gondolatok a tandíjról. Beszélő, 13. évf. 1. sz.

LESLIE, L. L.–BRINKMAN, P. T. [1987]: Student Price Response in Higher Education: The Student Demand Studies. *The Journal of Higher Education*, Vol. 58. No. 2. 181–204. o.

MACCHIAROLA, M. C.–ABRAHAM, A. [2010]: Options for Student Borrowers: A Derivatives-Based Proposal to Protect Students and Control Debt-Fueled Inflation in the Higher Education Market. *Cornell Journal of Law and Public Policy*, Vol. 20. No.1. 67–138. o.

MAJER BALÁZS [2002]: A magyar hallgatói hitelrendszer. Elméleti szempontok és nemzetközi összehasonlítás *Közgazdasági Szemle*, 49. évf. 7–8. sz. 641–663. o.

MARCUCCI, P. N.–JOHNSTONE, B. D. [2007]: Tuition Fee Policies in Comparative Perspective: Theoretical and Political Rationales. *Journal of Higher Education Policy and Management*, Vol. 29. No. 1. 25–40. o.

MCPHERSON, M. S.–SCHAPIRO, M. O. [1989]: Measuring the Effects of Federal Student Aid: An Assessment of Some Methodological and Empirical Problems. Williams

MCPHERSON, M. S.–SCHAPIRO, M. O. [1991a]: Does Student Aid Affect College Enrollment? New Evidence on a Persistent Controversy. *American Economic Review*, Vol. 81. 1. 309–318. o.

MCPHERSON, M. S.–SCHAPIRO, M. O. [1991b]: Keeping College Affordable: Government and Educational Opportunity. The Brookings Institution, Washington DC.

MÉSZÁROS TAMÁS [2012]: Gondolatok a magyar felsőoktatásról szóló vitákhoz. Megjelent: Temesi (szerk.) *Felsőoktatás-finanszírozás. Nemzetközi tendenciák és a hazai helyzet*, Aula, Budapest, 255–292. o.

MOORE, R. L.–STUDENMUND, A. H.–SLOBKO, T. [1991]: The Effect of the Financial Aid Package on the Choice of a Selective College. *Economics of Education Review*, Vol. 10. No. 4. 311–321. o.

NASSER, A.–NORMAN, K. [2011]: The Student Loan Debt Bubble. Curse of the First ‘Austerity Generation’. *Global Research*, January 10, <http://www.globalresearch.ca/the-student-loan-debt-bubble/22711>.

NÉMETH ANDRÁS OLIVÉR [2012]: Felsőoktatás-finanszírozás Kelet-Közép-Európában. Megjelent: Temesi (szerk.) Felsőoktatás-finanszírozás. Nemzetközi tendenciák és a hazai helyzet, Aula, Budapest, 11–65. o.

OECD [2011]: Education at a Glance, 2011. OECD indicators. OECD, Párizs, 497 o.

OECD [2012]: Education at a Glance 2012. OECD indicators. OECD, Párizs, 567 o.

ORBÁN VIKTOR [2012]: A tandíj ellenségei vagyunk. Elhangzott a Fidelitas rendezvényén, július 24. http://www.miniszterelnok.hu/cikk/a_tandij_ellensegei_vagyunk.

POGÁTSA ZOLTÁN [2011]: Van-e felsőoktatási túlképzés? FN Blog, április 5. http://pogi.blog.fn.hu/index.php?view=bejegyzes_oldal&bejid=158579&becim=Vane_felsooktatasi_tulkepzes&todo=.

POLÓNYI ISTVÁN [2010]: Foglalkoztathatóság, túlképzés, Bologna. Avagy baj-e, ha elemző közgazdász vezeti a hatos villamost? Educatio, 19 évf. 3. sz. 384–401. o.

POLÓNYI ISTVÁN–TIMÁR JÁNOS [2001]: Tudásgyár vagy papírgyár. Új Mandátum Könyvkiadó Budapest, 165 o.

ÖKOPOLISZ ALAPÍTVÁNY [2012]: Oktatáspolitikai. Kézirat, 26 o.

SANTIAGO, P.–TREMBLAY, K.–BASRI, E.–ARNAL, E. [2008]: Tertiary Education for the Knowledge Society. Vol. 1–2. OECD, Párizs, 324+390 o.

SEMJÉN ANDRÁS [2003]: Finanszírozási Csatornák. Állami támogatás a felsőoktatásban. Munkaanyag az FTT/PH megrendelésére. Csatlakozás az Európai Felsőoktatási Térhez Program, 2.3. alprogram: A felsőoktatás finanszírozási rendszere, 2.3.1. Finanszírozási csatornák rendszere, Budapest, április, 134 o.

SEMJÉN ANDRÁS [2004]: Finanszírozási csatornák. Állami támogatás a felsőoktatásban, Megjelent: Temesi (szerk.) [2004] 81–223. o.

SEMJÉN ANDRÁS [2011]: A tandíj közgazdaságtana. Szakirodalmi áttekintés. Műhelytanulmányok, MT-DP, 2011/41, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 54 o.

SEMJÉN ANDRÁS [2012]: A tandíj közgazdaságtana, .KÖZGAZDASÁGI SZEMLE, 59: (1), 31–62. o.

SEMJÉN ANDRÁS [2013]: Költségmegosztás a felsőoktatásban. Utak és tévutak. KTI könyvek 16. sorozatszerkesztő Laki Mihály, MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 2013, 176 o.

SHEPHERD, J. [2010]: High tuition fees will deter poor students, ministers warned. Education charities say higher fees will make prestigious courses ‘the preserve of the privileged’. The Guardian, október 12.

ST. JOHN, E. P. [1990]: Price Response in Enrollment Decisions: An Analysis of the High School and Beyond Sophomore Cohort. *Research in Higher Education*, Vol. 31. No. 2. 161–176. o.

ST. JOHN, E. P.–NOELL, J. [1989]: The Effects Of Student Financial Aid on Access to Higher Education: An Analysis of Progress with Special with Special Consideration of Minority Enrollment. *Research in Higher Education*, Vol. 30. No. 6. 563–581. o.

ST. JOHN, E. P.–STARKEY, J. B. [1995]: An Alternative to Net Price. *Journal of Higher Education*, 66. 156–186. o.

SWAIL, W. S.–HELLER, D. E. [2004]: Changes in tuition policy. Natural policy experiments in five countries. *Does Money Matter: Millennium Research Series*, No. 14. Educational Policy Institute, Canada Millennium Scholarship Foundation, Montreal, QC, 72 o.

SZABÓ FRUZSINA [2012]: Orbán tandíj-víziója: ilyen a világon nincs, hvg.hu, augusztus 20. http://hvg.hu/vilag/20120818_Orban_tandijotlete_kulfoldi_mintak.

SZITÁS JÓZSEF [2006]: A felsőoktatás finanszírozásának változásai. Doktori értekezés, NYME–KTK Közgazdasági Intézet, Sopron, 121 o.

VARGA JÚLIA [1995]: Az oktatás megtérülési rátái Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 42. évf. 6. sz. 583–605. o.

VARGA JÚLIA [1996]: Private and Social Rates of Return to Education and to Higher Education by Field. Kézirat, Budapest.

VARGA JÚLIA [1999]: Ráfordítások és megtérülések számítása az oktatásban. Kézirat, Budapest.

VARGA JÚLIA [2001]: Az érettségizők felsőfokú képzés iránti keresletének meghatározói, részvételük a felsőfokú képzéshez kapcsolódó oktatásban, Tárki, Budapest.

WALDRON, T. [2012]: How The Private Student Loan Industry Resembles The Subprime Mortgage Market, Think Progress

WASLANDER, S.–THRUPP, M. [1997]: Choice, Competition and Segregation: An Empirical Analysis of A New Zealand Secondary School Market, 1990-93. Megjelent: Halsey, A. H.–Lauder, H.–Brown, Ph.–Wells, A. Stuart (szerk.): *Education. Culture, Economy, and Society*, Oxford University Press, Oxford–New York, 439–459. o.

ZARÁND PÉTER [2012]: Interjú Orbán Viktorral. *Policy*, augusztus 13. <http://www.policy.eu/interjuk/2012/08/13/interju-orban-viktorral>.